

مىرعلى سىد اوف

«قىزىل دۇيوشچو» « نون طالعى - باكى :

گنجلىك . 1984 - 108 صحيفه

بوكتابدا فىلولوگىيا علم لرى دوكترو ، پروفىسور ، امكدار علم خادىمى م. سىد اف
ساقلارىن ائرامىزدان اول آلتىنچى - بئش ينجى عصرلره عايىد اولان مدنى آيىده لرىندن
بىرى «قىزىل دۇيوشچو» « حاقىندا صۇحت آچىر .

مولف ساقلارىن تارىخىنتى آذربايجان تارىخ ايله باغلايىر ، ائرادان اول رىسپوبلىكا
مىزىن اراضى سىنده يا شامىش خالق حاقىندا مارقلى معلومات وئرىر.

اليفامىزا چئويرن: يوسف رحمانى

آلما - آتا ياخىنلىغىنداكى ايسسىك كورقاندان 1970 - جى ايلدە قازىتتى زامانى تاپىلمىش قىزىلدىن پالتارگىدىرلىمىش مئىتە علم عالمىندە شىرطى اولاراق ھمدە « قىزىل آدم » دئىلىر . « دۇيوشچو اولدوغونو نظره آلاراق ، بىز اونو « قىزىل دۇيوشچو » آدلاندىراجاغىق . « قىزىل دۇيوشچو » اسكى آيىدە سىنى آراشدىرما اوبىئكتىنە ، چئوبرمك اوچون ايتىدايى گۇروشلر ، ايتىدايى حىآتى درك ائتمە نى ، ميفىك گۇروشلرىن - تفكورون يارانماسىنى ، اونون گىتدىيى ائىشلى - يوخوشلو يوللارى ، قوھوم و ياد قىيلە لرىن ، قىيلە بىرلىشمە لرى سىلسىلە لرىن بىر - بىرى ايلە چارپازلاشما سىنى ، بىر - بىرىنى عوض ائتمە سىنى ، بونونلا باغلى اولاراق گۇروشلرىن ايناملار عالمىندن اوزاقلاشماسى ، تارىخىن معلوم و يا نامعلوم آيىدە سى اوزه رىندە 2500 ايلدن برى موختلىف چاغلارنى فىكىرلر آخارى آت اويناتمىش ، زامان اونو بىزە ايسىتر - ايسىتمز قىسمن « يادلاشدىرمىش » و محض بونا گۇرە دە تارىخلە ، موختلىف اسكى گۇروشلرلە باغلى بو آيىدە نىن سىرىنى آچماق اونو « اوخوماق » چتىن لشمىشىدىر . شوبهە سىزكى ، « قىزىل دۇيوشچو » نون سوې طالعىنىن سىرىنى آچماقدا « اوخوماق » دا آز ايناندىرىجى مولاھىظە لىر ، موباحىثە لى فىكىرلر اولا بىلر . بئلە بىر دورومون يارانماسىنا سبب اودوركى ، « قىزىل دۇيوشچو » آيىدە سىندە اۇر عكسىنى تاپمىش گۇروشلرى زامان اساسن اونوتموش ، گۇروشلر عالمىندن بعضى لرىنى زورلا و يا خوشلا چىخارمىشىدىر . اونودولموش ، آرادان چىخمىش و يا آزادا اولماسا دۇرۇموزە قدر گلن اون دوققوز ياشىندا اولان ھمىن دۇيوشچونون سوې - ائىنىك طالعى حاققىندا علم ھلە لىك دقىق معلومات الدە ائدە بىلمە مىشىدىر . ايسسىك كورقاندان تاپىلمىش « قىزىل دۇيوشچو » نون كىملىگىن ، ھانسى سويا عايىد اولماسىنى موعىن لشدىرمك اوچون آراشدىرىجىلار آراسىندا ، « قىزىل دۇيوشچو » نون سوېو و كورقاندان تاپىلمىش بۇيوك مدنيتىن ھانسى قىيلە بىرلىشمە سى سىلسىلە سىنە ، خالقا منسوب اولماسى حاققىندا اىكى مولاھىظە ، فىكىر واردىر . باشدا بىر چوخ سووتت عاليم لرى اولماقلا ايسسىك كورقان مدنيتى حاققىندا آرختولوق ، صنعت شوناس - ك . آ . آكىشئوین آراشدىرماسى خصوصى يئر توتور¹ . ايسسىك كورقاندان تاپىلمىش « قىزىل دۇيوشچو » « مدنيتىن² ايلك آراشدىرىجىلارىندان عالمىن فىكىرىنە گۇرە « قىزىل دۇيوشچو » « 19-16 - ياشلى تكىن - شاھزادە ايمىش . اونون بئلە گىچ ياشلارىندا اۆلمە سىنىن سببى آيدىن دئىلىدىر . گىچ دۇيوشچونون قىرىندىن تاپىلمىش قىمتلى اشيا لارى ، انلە جە دە اونون اساسن قىزىلدىن اولان گىئىمى ، « بزك » لرى . ك . آ . آكىشئوي دوشوندىرموشدور . عادتن تورك دىللى خالقلارنى اولو بابالارى افسانە وي - تارىخى خانلارى ، اىگىدلرى ، حتا تارىخى رئال

¹ - باخ : ك . آ . آكىشئو ، كورقان ايسسىك ، م - 1978

² - بىز شىرطى اولاراق بئلە آدلاندىراجاغىق .

حۆكمدارلارنىڭ اساسىن قىزىل لا بىزە دىلمىش پالتارلار گىيىم مىشلىرى . اسكى گۇرۇشلارنىڭ سىس لىشنى « ماداي - قارا » داستانىنىڭ افسانە وي قەرىمانى ، قىزىل دون گىيىمىش . داستاندا دىيىلىرى : « آلتىن كۆلەر تونىن گىيىدى »³

(«قىزىللى ، تونچلو دونونو گىيىدى») ك . آ . آكېشئوين و بىر چوخ آراشدىرىجىلارنىڭ فىكىرىنە گۇرە « «قىزىل دۇيوشچو» » ائرادان بئش عصر قاباق ياشامىشىدىر . كورقان قىبرىن تاپىلان قىزىل ، گوموش بىزك شئى لرى ، فىقورلار ، كۇنىك و پاپاقدىكى ھئىكل جىلكر ، بارئىئىفلر ، ساخسى قابلار ، جام اوزرىندە كى يازى و س . يالنىز تارىخ علمى اوچون دىيىل ، بو نلار ھمدە او دۇرون مدىنىتىنى ، ايجتىماعى - فىلسفى ، مىفولوژى تفكورونو ، ايناملارنى ، بىر سۇزلە ذھنىتىنى ، بدىعى ائستىتىك ذوقونو اۇيرنىمك اوچون گرك لىدىر . دوغرونداندا كورقانىن مدىنىتى بو مسالە لرى كومپلئكس شكىل دە اۇيرنىمك اوچون ماراقلى ، جىدى مآئىرىال وئىرىر . كورقاندكى سوي مدىنىتى (ائىتوكولتورا) ھمىن جمىعتىن ايجتىماعى اىقتىسادى اىنكىشافىنىن قآتىنى گۇستىرملە برابر ، اونون مدىنىتىن بىرچوخ ساحە لرىنىن يوكسىك سويىە سىنى دە تصور دە جانلاندىرىر . « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا آز - چوخ و بلكە دە دىقىق معلومآتى اونون گىيىمى ، خوصوصى ايلە پاپاغى وئىرىر . ائلە بونا گۇرە دە پاپاق و كۇنىك ھمىشە آراشدىرىجىلارنىڭ دىقت مركزىندە دورموشدور . بىزىم مقصدىمىز « «قىزىل دۇيوشچو» » حاقىندا عمومىت لە آراشدىرما آپارماق دىيىلىدىر . ھلە لىك بىرچە اىستە گىمىز وار : دۇيوشچونون كىملىگىنى معىن لىشدىرمك اوچون اونون گىيىمىنە ، پاپاغىنا بركىدىلمىش ، تىكىلمىش و عالمى لىر طرفىندىن « بىزك » آدلاندىرىلان فىقورلارنى ، اشيا لارنى تورك دىللى خالقلارنى مىفولوژى تفكورو ايلە بىچىملىنىمىش دوشونجە لرى ، دونيانى درك ائتمە لرى ايلە باغلى لىغىن اۇيرنىمكىدىر . اۇنچە قئىد ائىك كى ، گىيىمدە عكس اولونموش مىفولوژى گۇرۇشلارنىڭ بعضى لرىنە مىفولوژى عالمىدە كى تىپولوژى حادىثە كىمى دە باخماق اولار ، بىرى دوشدوكچە ، اىمكانىمىزى داخلىنىدە بونلارنى علاقە لرىندىن ، اۇزونە مخصوص لوغوندىن و اونون سبب لرىندىن بحث ائىدە جە بىك . ك . آ . آكېشئو گىيىمدە كى بارئىئىفلرى ، فىقورلارى ، اوخلارى و س . بوكىمى شئى لرى بىزك آدلاندىرىر . بىزچە بونلارنى ھنچ بىرى (بلكە قىبرىن تاپىلمىش اىنايادا بورادا بىزك اشياسى كىمى باخماق دوغرو دگىلدىن) بىزك خاطرېنە كۇنە گە ، پاپاغا ، آياق قابىيا بركىدىلمە مىشىدىر . معىن علامت دار گونلردە ، آيىن لردە ، قلىبە نىن طنطنە سى بايرامىندا گىيىلن قىزىل پالتار و اونداكى « بىزك » لىر دئىمك اولاركى ، ھامىسى او دۇرون مىفولوژى گۇرۇشلىرى ، مىفولوژى باخىشلارنى ، ايناملارى ، دۇلت دوزومونون قانونلارى ، بىرسۇزلە ، ايجتىماعى - سىياسى ، حاكىم گۇرۇشلىرى ايلە باغلىدىر . بىر داھا قئىد ائىدىرىك كى ، بونلار بىزك دگىل ، « «قىزىل دۇيوشچو» » نون منصوب اولدوغو قىبىلە بىرلىشمە سى سىلسىلە

۳ - « ماداي - قارا » ، م صحىفە . 386

سىنىن ، ميفولوژى گۇرۇشلار ، رىسمى ايناملار ، دۇلت قانۇنلارنىڭ طلبىي ئىلە گىئىمە بركىدىلىمىش ، تىكىلمىشىدۇر . « قىزىل دۇيوشچو » « مەنىتىن تۇرك دىللىي خالقلار ئىناملار ئىلە علاقە سىنە دىقت يىتىرك . « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ئىلە بىل تۇرك دىللىي خالقلار ئىناملار ميفولوژى گۇرۇشلار ، ئىلايىشلار ، ايناملارنى نومايىش ئىتىرىمك اوچون تىكىلمىشىدۇر . اصلىندە ئىلە بىلە دە اولمىلىدۇر . چونكى يا خاقان و يا تىكىن اولان « قىزىل دۇيوشچو » نون گىئىمىي اونون كىملىگىنى ، ھانسى سوبيا منصوب اولدوغونو ، روتبە سىنىي گۇستىرمە لىدۇر .

اوبرازلىي دىئىلىسە ، « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركو ئىلە بىل تۇرك دىللىي قىبىل بىرلىشمە لرىنىن ، خالقلارنىن ، مىفىك گۇرۇشلارنىن ، دۇلت قانۇنلارنىن توپلو سودور . ئىلە بونا گۇرە دە ھمىن آبىدە نى ميفولوژى گۇرۇشلار ، ايناملار و بونولا باغلىي پارانىمىش دۇلت ، جمعيت قانۇنلار « توپلوسو » كىمىي « اوخوماق » ، اىضاح ئىتمك لازىمدۇر . مىفىك گۇرۇشلە مىفىك تىقۇرلە ياشايان جمعيتىن ، فردىن اساس گۇرۇشو ئىلە مىفىك گۇرۇش ، مىفىك اينام اىدى . اونون قىبىلە دۇلتى و قىبىلە بىرلىشمە سىي سىلىسە سىي ، دۇلتى و ئىلە جە دە دوزمودە بو گۇرۇشلە ، بو حىياتى دىرك ئىتمە ئىلە باغلىي اىدى⁴ . ك . آ . آكىشئو اىسسىك كورقانداكى « قىزىل دۇيوشچو » « مەنىتىن ساقلارا عابىد ائىدىر . بىللىي دىركىي ، ساقلارا ئىرادان اول دوققوزونجو - سىككىزىنچى عصر لردە اورتا آسىادا ، قزاقىستاندا و سونرالار قاقازدا ، آذربايجاندا ياشامىشلار .

يونان تارىخچىسى ھىرودوت ھمىن ساقلارى آسىا اسكىفلرى آدلانىر مىشىدۇر (بلكە دە ساقلارا آسىا اسكىفلرى بىر واخت بىرگە ، يان - يانا ، قىسا مودىلتى قىبىلە بىرلىشمە لرى شىكلىندە ياشادىقلار دى اوچون بىلە آدلانىر مىشىدۇر). تارىخ چىلر آسىا اسكىفلرىنى آروپا اسكىفلرىندىن فرقلندىرىلر . تارىخىي دىللىل لر گۇستىرى كىي ، ساقلارى اسكى دونيانىن بىرچوخ خالقلار ئىلە قونشولوقدا ياشامىش ، بعضى لرى ئىلە اىقتىصادى - مەنىي علاقە لرى اولموشدور . بعضن بلكە دە ساقلارىن قىبىلە بىرلىشمە لرى سىلىسە لرىنە اۇزگە قىبىلە لردە داخىل اولموشلار . لاكىن ساق قىبىلە بىرلىشمە لرىندە اساس قىبىلە بىرلىشمە سىي ساقلارى اولدوقلارى اوچون دە بو بىرلىشمە ساق آدلانىمىشىدۇر . ساقلارى حاقىندا ھمە نى سولالە سىنىن (ئىرادان قاباق آلتى - بئشىنچى عصر) مىخى يازىلارىندان معلوم اولوركىي ، ساقلارى اوچ قوللا - Tigranhand ساقلارى (شىش پاپاق قوبان ساقلارى) خاوماوارق Xaomavarq ساقلارى (خاوم اىچگىسىي حاضىرلايان ساقلارى) و تىيان - پارا - داراي Tian-Para-Daray ساقلارى (دىنيز آرخاسىنداكى ساقلارى) بۇلونورلر . ئىلە

⁴ - باخ : مىرەلى سىد اوف . « دە دە قورقود » بويلارىنداكى گونورتاج و اورتاج سوزلرىنىن ئىمىمولوژى تىلىلى « آذربايجان » ژورنالى ، 1980 ، نومره 3

بوراداجا فيكرىمىزى قئىد ائدە ك كي ، بوآداملارن اوچودە ساقلارىن اصل ، دوغما آدلاري دگىلدير ، گۇرونور ، اهمنى لىر زامانىدا اونلار ساقلارىن موختلىف بىرلىشمە لىرىنە ، گىيىم لىرىنە ، مشغە لىرىنە ، ياشادىقلاري يىرە گۇرە آد وئرمىشلر. هئروودوت دا ساقلا ر اونلارن گىيىمىنە گۇرە اورتوكارى بانتىن Ortokaribantin ساقلارى (دىك پاپاق قويانلار) آدى وئرمىشىدىر⁵.

بىر چوخ عالم لىر بو فيكىردە دىركى ، ساقلا ر بۇيوك بىراراضى دە ياشامىشلار . اونلار اساسن اورتا آسیادا ، جنوبى پرى آرالدا ، داغلىق آلتايدا ، سونرالار قافقازدا ياشامىشلار . بو اراضىنن اساس حىصە لىرىندە تورك دىللى قىبىلە لىر ياشايرمىش . ساق قىبىلە بىرلىشمە لىرى سىلسىلە سى اساسن ساقلا ر اولدوغونا گۇرە بو ساق مدىتى دە ساقلا ر عايد ائدىلسە دوغرو اولار. دئە سن ، ساقلا رن تركىيىندە كى قىبىلە ، قىبىلە بىرلىشمە لىرى اىجتىماعى گۇروشلر ، اىقتىصادى ، مدىت باخىمىندان ياخىن اولدوقلارى اوچون واحىد مدىت ، واحىد گۇروشلر يارانمىشىدىر . بو واحىد لىك اوزونو «قىزىل دۇيوشچو» مدىتىندە گۇستىر. اونلاردان بعضى لىرى ايسە آىرلىمىش ، اوزاقلاشمىشىدى . قاينايىب – قارىشانلار چوخلوقا تابع اولموشلار . اونلارن دوشونجە لىرى دە ، مدىت لىرى دە حاكىم مدىتە ، دوشونجە لىر عالمىنە قاينايىب - قارىشمىشىدىر . ساقلا ر قارىشانلار ساپى جا چوخ آز اولدوقلارىندان آپارىجى گۇروش ، آپارىجى مدىت تورك دىللى ساقلا رن اولموشدور . ائلە «قىزىل دۇيوشچو» مدىتى دە بو فيكىرىن دوغرو اولدوغونو گۇستىر . سونرا گۇستىرە جە يىك كى ، «قىزىل دۇيوشچو» مدىتى اساسن تورك دىللى قىبىلە بىرلىشمە لىرىن ميفولوژى تفكورو ، حىآتى درك ائتمە سى ابلە سىخ باغلىدىر .

بلىلى دىركى ، اسكى اينساندا او گوجلو و اوزون عۇمورلو اينام طبيعت لىر باغلى اولموشدور (طبيعتە اينام دئىركن اونو گئنىش معنادا آنلاماق لازىمدىر . اسكى اينساننن يارادىلىش – كوسموقونىك اينامى طبيعت حادىتە لىرىنە ، ياغىشا ، اىستى يە ، ياشىل لىغا ، اونون اۇلوب دىرىلمە سىنە و س. اينامى).

خالقلارن طبيعتە اينامىندا اورتاق ، اوخشار جەت لىرىن اولماسى طبيعى دىر . چونكى قىبىلە بىر لىشمە لىرى سىلسىلە لىرىنن خالقلارن ياشايش طرزىندە كى اوخشارلىق ، اورتاقلىق اونلارن تفكوروندى ، طبيعتى درك ائتمە لىرىندە و ئىلە لىكلە دوشونمە طرزلىرىندە ، ميفولوگىياسىندا ، اىجتىماعى آنلايشلارىندا ، حىآتى بدىعى باخىمدان قاوراملارىندا اوخشارلىق ، بنزە يىش يارادىر . آنجاق بونونلا ئىلە اونوتماق اولمازكى ، هر قىبىلە بىرلىشمە سىنن ، خالقىن تفكوروندى ، صنعتىندە ، اىستى ميفىك گۇروشلىرىندە اىستىرسە دە صىرف حىآتلا سىسلە شن اوبراز لار سىستىمىندە اوزونە مخصوص لوق ، فردى لىك دە اولموشدور . «قىزىل دۇيوشچو» مدىتىنن ميفولوژى

⁵ - باخ : هئروودوت ، اىستورى و دئوىاتى كنىقاخ ، ص . 332

باخىمدان آراشدىرىلماسى ، اونون تورك دىللى خالقلار دۇنيا گۇرۇشى ، دۇنيانى درك ائتمە سى ايلە باغلى ليغىن گۇسترن ماراقلى ، يئنى بىر عملى گۇرۇنوش يارادىر . بو و يا باشقا قىلە بىرلشمە سى سىلسىلە سىنىن مدنىتى ھمىن قىلە نىن ، سوپون ، ايجىماعى ، ايقىسادى اينكىشافىنىن قاتىنى - سوپىە سىنى آيدىن لاشدىرماغا كۇمك ائدن ان توتارلى ، تكذيب اولونماز دىلدىر و بو دىل عئىن زاماندا تفكورون پىللە سىنى ، ھانسى يولارلا اينكىشاف ائدىب گلدىنى گۇستىر . بۇيوك ، تكرر اولونماز » «قىزىل دۇيوشچو» « بئلە سىسگىلى مدنىت اۇرنكلرىندىر . ايرە لي دە قئىد ائدىلدىگى كىمى ايسسىك كورقانداكى » «قىزىل دۇيوشچو» « نون گئىمى ، خصوصى لە بۇركو يالنىزى او دوورون مدنىتىنى ، اساسن طبيعىت درك ائتمە يە يونلدىلمىش گۇرۇشونو اۇيرنمك ، آيدىنلاشدىرماق اوچون قىمت لي ماتىريال دگىل ، ھمدە دۇيوشچونون موباحىئە لي سوپونو معىن لشدىرمە يە خئىلى كۇمك ائدىر .

بو باخىمدان اونون sm 60-65. ھونودورلوگوندە اولان بۇركو ماراقلى دىر. آراشدىر ما آيدىن لاشدىرىركى ، » «قىزىل دۇيوشچو» « نون شىش اوچلو پاپاغي كىمى پاپاقلار اونون ياشادىغى دۇرە دە بىرچوخ آسىا قىلە بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىندە دىدە اولموشدور⁶ شىش اوچلو پاپاق لاپ سون عصرلرە قدر حتا بعضى تورك دىللى خالقلاردا⁷ وارمىش. ايرىمىنجى يوز ايل ليگىن اول لرىنە كىمى آذربايجانلى لارىن بعضى زادە گانلارى ، بىگلرى دە بئلە پاپاق قويارىمىشلار . بۇركدە كى اشىالارىن اىضاحىنا كئچمە دن اونا بركىدىلمىش تىكىلمىش شنى لرىن بعضى لرىنى ياداسالاق : آرچار (داغ قويونو) ايرى بونوزلو داغ كئچىسى ، قانادلى آت ، قوش قانادى (4 دنە) اصلان (4 دنە) اصلان داغدا ، شىرىباشى (6 دنە) ، آت (2 دنە) ، داغ كئچىسى (5 دنە) . قوش ھئىكل لرى (5 دنە) دىادئما (باشا قويولان تاج شكىللى ، داش - قاشلى) بىك لي باشلىق (كىچىك قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) ، اوزون قوش قانادى (4 دنە) ، يارپاق (5 دنە) كىچىك يارپاق (7 دنە) ، اوخ (4 دنە) ، داغ زىروە سى (4 دانە) ، آغاچ (5 دنە) و س . واردىر . دۇيوشچونون كۇنە گى اساسن قىزىل اوخ اوچ لارىندىن و قىزىلدىن تۇكولموش شىر باشىندىن عىبارت دىر. آياق قابىسى دا كۇنك دە كى اوخ اوچلارى ايلە بىزە دىلمىشدىر . پاپاقدىكى شنى لرىن اكرىتى زومورفىك اونقونلار - توتىملردىر بونلارىن ھامىسى تورك دىللى ، ائلە جە دە بعضى لرى باشقا خالقلار ميفولوژى تفكورلرى ايلە سس لشىر . پاپاغا بركىدىلمىش داغا و اونون باشىندا كى قوش فىقورو اولان آغاچ ھئىكلىنە دىقت يئتىرك . بللى دىركى ، داغ بىر چوخ تورك دىللى خالقلاردا ، ائلە جە دە بعضى خالقلاردا ، او سىرادان يونانلاردا ، ھىندىلى لردە يھودىلردە ، چىنلى

⁶ - باخ : ك. آ. آكىشو. گۇستىرلىن ائرى ، صحىفە 45

⁷ -Bax .p. Aqapov- kadirbayev. Sokrovişca derevnoqo kazaxstana .Alma- Ata 1979 səh. 120 . 210.

212. 232 ، 233 ، v.s....

لرده مقدس سائىلمىشدير . بعضى يازىلاريمىزدا داغ و آغاچ اينامىندان آيرىجا بحث ائندىگىمىزدن بورا دا همين ايناما اوتري توخوناجاغيق ، تورك دىللى خالقلاردا داغين مقدس لشديريلمە سي ، اونا اينام هم چوخ اسكى دير ، همده لاپ گئىنش يايلىمىش ايناملارداندير . داغا ، يوكسك ليگه اينام تورك دىللى خالقلاردا او قدر يايلىمىش كي ، اونلارين چوخوسو اولو بابالارينى ، سوي لارينى داغلا يوكسك ليكله باغلامىشلار⁸. اسكى اينسانين ، ائله جه ده تورك دىللى قبيله لرين داغا اينامي ايلكىن ايناملاردان بيريدير . بللى ديركى ، ميفولوژي تفكورله اطراف موحيطه باخان اونو درك ائتمه گه ، اوزو اوچون آيدىنلاشديرماغا چالیشان جانلى - اينسان طبيعتي ، اونون اوزونه يارارلي و يارارسيز حادينه لرينى ، كوسميك جسمي لري آئيمىستلشديرمىش ، اونلارين بعضى لرينى حتا اولو بابا كيمي قبول ائتمىشدير . اسكى چين منبع لرينه گوره آلتايلا بۇدين - اينلى داغينا تاپىنمىشلار⁹ تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلاركي ، داغ باش تانري اولگئنين تانيندان يئره ائتمىشدير¹⁰ همين خالقلار بۇدين - اينلى ، آلتاي ، ساقچاق ، آغ قايا ، قاراداغ ، آلاش ، شاه داغ و بير چوخ داغلار ، يوكسك اوچالقلار تاپىنمىشلار . داغلاري آرو- تميز ، ايدىق- اودوق ، مقدس ، ايلكىن . توس- اساس باشلانغىچ سايمىشلار¹¹. بونا گوره ده بعضى خالقلار داغي اولو بابا سايمىشلار¹². بعضى تورك دىللى خالقلاردا بئله بير اينام وارمىش كي ، اولوبالاري ، بۇيوك ، آزمان قهرمانلاري داغ ياراتمىشدير . آلتايلا اينانمىشلار كي ، يئنيلمز ماداي - قاراني داغ روحو ياراتمىشدير:

« سوويئلبىستئىق آدي بوتكئىن- كارا - كالتا ، "suu yelbistenq adı butken-kara Kaltar" توو يئلبىستئىق بويي « بوتكئىن - ماداي كارا »¹³ "butken-Maday- Tnn yelbisten boyı kara"

ترجمه سي:

اونون توندقونور آتي سو روحوندا يارانمىش
ماداي - قارا اوزو داغ روحوندا يارانمىشدير

داستاندا بعضى آچىق دان - آچيغا ماداي - قاراني آتا - اناسينين داغ - آي داغ ، گون داغ اولدوغو قئيد ائديلىر¹⁴ ماداي - قارا داغدان ، داغ روحوندا يارانديغي اوچون آلتايلا همده اينانيردىلاركي ، او دوغولاركن اوچوندا داش اولموشدور.

⁸-Bax . Mir Əli seyidov "qazaq" sözünün araşdırılması . "Azərbaycan" jurnalı 1981 – NO2

⁹ - İakinf "sobranye isvedeniy o naroday isredney Azii"Obitavşit ve vremena" tem 1۴ str 270 - 271

¹⁰-Bax : Abdulqadir inan .tarixdə və bu gün şamanism. Anqara. 1954 səh A8 (türkcə)

¹¹-Bax : L.p. potapor. "Kult qor na Altae" sovetkaya etnoqrafya NO2 1940 . Səh . 147

¹² - Bax : Murat Araz ، Türk Mifologiası ، İstanbul ، 1967 ، səh 127 (türkcə)

¹³ - ماداي - كارا ، م . 1973 - صحيفه 76

«سول كولىنا اووشتانېپ بوجىككان sol kolina uuştanıp bu cıkkan
توقوس كىرلو قاراتاش - دييت - tiqus kirlu taş - diit»

اونق كولىنا اووشتانېپ بوجىككاني onq kolina uuştanıp cıkkanı
يىتي كىرلو بورو تاش - دييت «¹⁵ yeti kirlu boro taş – diit»

ترجمه سى :

دوغولار كن سول الينده
دوققوز بوجاقلي قاراداش سيخميشدي
دونيايا گلنده ساغ الينده
يئددي بوجاقلي بوزداس سيخميشدي

ائله بيل بو مىصراعلاردا بالنيز آلتاي خالقينين دگيل بير چوخ تورك ديللي خالقلارين
مىغولوژي گۇرۇشو اوز عكسيني تاپميشدير. اوشاغين اووچوندا دورلو - دورلو رنگ ده و
موختليف بوجاقلي داشلا دونيايا گلنه سى بيرچوخ ايناملارلا باغلي دير . ماداي - قارا
سول الينده قارا ، ساغ الينده ايسه بوز رنگلي داش دوغولور . بونونلا اسكي داستان
ياراديجيسى هم اسكي جمعيتين معين قانولارينا رعايت ائتميش ، هم ده بعضي
ايناملاري ياداسالميشدير رعايت داشلارين رنگ لرينين موختليف اولماسى تورك ديللي
خالقلارداكى دوال (dual) تشكىلات قورولوشو و انگزوكاميا نكاح قانونو ايله سس
لشبر¹⁶. دوال تشكىلات قورولوشو و انگزوكاميا نكاح قانونونا گۇره بيرليك ده ، عيني
ليكله ، اكيز قارداش ميفي ايله برابر موختليف ليك اولماليدير. ماداي - قارادا داش
عيني لگي ، بيرليگي ، اونلارين رنگ لرينين دورلو اولماسى آيريليغي نوماييش ائتديرير .
داشلارين 7 و 9 بوجاقلي اولماسى هم آيريليغا (7 و 9) ايشاره دير ، هم ده بو
سايلارين دوشوملو اولماسى ايله باغليدير . اسكي تورك ديللي خالقلارين دئمك
اولاركي ، چوخوندا اوچ ، يئدي ، دوققوز و بعضي با شتقا سايلار دوشوملو
سايلىميشدير. ائله آلتايلارين آلتاي داغي حايندا كي آلقيش سۇزلىرىنده كي بير يئره
ديقت يئتيرك:

- « يوكسك ليك دن باخاندا اوچ بوجاقلي سان ،
- سن شاه آلتاي!
- ياندان باخاندا دوققوز بوجاقلي سان

¹⁴ - يئنه اورادا ، صفحه 252

¹⁵ -Maday – kara M، 1973 ، səh 34

¹⁶ - Bax. Mir Əli Seyidov ، "opit Analiza etnonimov Aqqoyunlu ; qara qoynlu" açenie zapiski
izdanie Azərbaycanjanskoqo qosudarstvennoqo universiteta.im s.m. Kirova.bakı ،1977،səh 14-23

- سن شاھ آلتاي «!

بعض خالق ايگيدلري ، اوسيرادان گۇيردئيمئزقئن اۇز كۇكلريني داغلا باغلايير . او ،
فخر دئيبير:

- « قاراداغ آتا دير - دئدي
- دۇرد قايين آنامدير - دئدي ،
- اگر من قايين آغاجينين سويو (شيره سي) ايله قيدالاييمشامسا
- دئمه لي ، شوبهه سيز مۇحككم
- اگر قاراداغ منه آتا اولموش سا
- شوبهه سيز من باهاديرام¹⁷»

ماداى- قارا داستانيندا آتا اۇلادي دوغولان كيمي اونو قاراداغا آپارير ، اوشاغين ننه سيني اورادا دۇرد قايين (آغاجين دۇرد اولماسي دئيه سن دۇرد جهته ايشاره دير) آغاجيندان آسير . اوشاغا ، « قوي داغ روحو آتان ، قايين آغاجي آنان اولسون » دئيب باشلانغىچ داغ اينسان شاعيرليك ، قاملىق ، قهرمانلىق وئيرير . داغين اولو آتا - آنا اولماسي افسانه سي سككيزينجي عصرده بير چوخ تورك ديللي خالقلاردا ، خصوصي له قزاقلارلا سوي كۇك ياخينليغي اولان قىچاقلار، مملوك لر آراسيندا گئنىش يايىلميش . سككيزينجي يوز ايل ليگين مولفي ابوبكرا آي بك الدوادايي نين يازي يا آلدیغي افسانه ده دئيبيركي ، قاراداغچي داغينداكي اينسان شكلي جيزيلميش ماغارايا ليللي سئل دولور. يايتن قيزمار گونشي بو ماغاراني قيزديرير، ليلله ماغارايا دولموش توپلانتيلار قايناييب قاريشير . دوققوز آي . ماغاراني كولك دۇيور . دوققوز آيدان سونرا اورادان اينسانا بنزر وارلىق آي- آتام چيخميشدير. يئنه ده وضعيت تكرر اولونموشدور . اينسان شكلي جيزيلميش يئرلر ليلله دولموش ، يايين سون گونلري اولدوغوندا گونش ماغاراني ضعيف قيزديرميشدير . ماغارادان اينسانا بنزر وارلىق آي – وا قادين چيخميشدير . آي آتام لا قادين آي – وا ائولنميش ، اوشاقلاري دوغولموش ، سوي آرتميش ، بۇيوك بير سوي يارانميشدير . داغلا باغلي داها بير اينامي خاطرلاياق. آلتايلار اينانيرميشلاركي ، داغلار واختيله اونلارين يئنىلمز ايگيدلري اولموشلار . سونرالارهمين ايگيدلر داغا دۇنموش و اونلارين روحلاري تو- ائزي - تاق ائزي (داغ صاحبي ، روحو) كيمي داغدا ياشايرلار¹⁸

¹⁷- Maaday-Kara ، M. 1973. səh. 158-159

¹⁸-Bax : v. i . verbitskii . Altayiski iborodsi . M. 1893- Səh.125

آذربايجانلى لاردا داغى واختيله يوردو ، خالقي قورويان ايگيد سايميشدير . بو باخميدان « يئددى قارداش داغى » ميغى ماراقلې دير . ميف ده دئييلير: « بير ائىل آغ ساققالينين بويى- باشا چاتمىش يئددى اوغلو وارمىش . اؤزوده قوجالمىشدى ، الي قىلينچ توتوردو . ياغى لار فورصتي بادا وئرمير ، تئز- تئز باسقين ائديب تالاييرلار . گونلرين بيرگونو يئنه ياغى لار گليز . يئددى قارداش قوشون ييغيب اونلارين قاباغينا چيخير . آنچاق بونلار اوشاق ، ياغى لار نئجه ايلين قان تۇكنلري . ئيددى قارداشين قوشونو باسيلير . اونلار گوروركى ، قوشون باسليدى ، ياغى لار يئنه ائلى چاپيب- تالاجياقلار . او دوركى ، اوزلريني گويه توتوب تانري يا يالواريرلاركى ، اي تانري ، بيزي كئچيلمز دآغا دۇندر ، قاباغى كسك ، ياغى لار ائليميزه آياق قويماسينلار . تانري انشىديز ، اونلار دآغادونوب يان – يانا دوزولورلر . بئله ليكله ، ياغى لار كئچمه يه يول تاپميرلار... آتا - بابا بو داغلاري اوجاق سائير »¹⁹ . بعضي تورك ديللى خالقلارا ، او سيرادان آذربايجانلى لارا گوره داغدا اينسان كيمي حيات سورور ، كيمسه سيز ، ازيلمىش اينسانلارا كؤمك ائديرلر . («كوراوغلو» دا داغ وحو آلى و اونون اوغلو روشن ازيلمىش خالقا كؤمك ائدير.)

بو باخميدان آذربايجانلى لارين « قارچنلى و دلى داغ » افسانه سى ماراقلې دير . افسانه ده گۇزل له چوپان بوتا سئويشيرلر . قيزين آتاسى اونو باشقاسينا وئرمك ايسته بير . قيزلا بوتا داغلارا قاچيرلار . قيزين آتاسى و اونون آداملاري اوغلانى اؤلدورمك اوچون داغلارا چيخير لار . قارچنلى و دلى داغى سئوگىلى لري قورويور ، اونلارين دوشمن لريني دولويا توتوب بير حيصه سيني اؤلدورور ، قالانى قاچير . آذربايجان ميفيك تفكورونده داغلار انيمىستلشميشدير . ميثال اوچون ، بير ميفده دئيليركى ، آغرى داغى ايله هاچا داغ ياخين قونشو ايميشلر . بير- بيري ايله مهربان دولانيب عؤمور سوررميشلر . بيرگون داغلارين آراسيندا موباحيئه اولور ، دالاشيرلار . هاچاداغ نعره چكىب حاميله آغرى داغا گوجلو ضربه وورور و اودا بالاسالير . آغرى دا هاچا داغا ضربه وورور و باشى آرالانير .

باشقا بير ميثال : قيزيلجا كندينين ياخينليغيندا بيرتپه وار ، آدينادا بان تپه سى دئيرلر . اورادا داشلار مقدس سائيلير . اونلارگوي گويدن دوشلور . كئچميشى ده بيليرلر ، گله جه گي ده . آدامين دردينى ده بيليرلر ، درمانيندا . اوردا بؤيوك بيرداس وار . اونا آنا داش دئيرلر . او هر ايل بالالايير . اونو باشقا يئره آپارندا گئجه قايدىب گليز . هرايكى ميفده داش (داغ) انيمىست لشميشدير . ايكنيجى ده او مقدس لشميش و حياتا هر شئين بيرنجى سى كيمي وئريلميشدير . بوداشا اينامين ان اسكى قاتى ايله باغليدير . داغين اينسان حامى ، اجداد ، اولو ننه ، اولو بابا اولماسى اينامى آز – چوخ دئيشيملميش حالدا اولسادا يازىلى ادبياتدا اؤز عكسيني تاپميشدير .

¹⁹ - توپلايانى عاريف رحيم اوف

اون دۇردونجو عصر دە ياشامىش آذربايجان شاعىرى شمس الدين محمد عصار تىرىزىنىن « مەر و مشتىرى » اثرىنىن بىر يئىرنە دىقت يىتىرك : اىستىخ شاهىنىن و وزىرلىرىنىن اۇلادلارى اولمور . خالق يارادىچىلىغىندان گلن بوغىنەنە وي موضوع خالق تفكورونون كۇمە گى اىلە دە حل اولونور . اىستىخ شاه اوودا بۇيوك ، اوجاداغىن ياماجىندا بىر قوجايا راست گلير . نورانى قوجا اونلارنىن هرە سىنە بىر پارچ چۇرە ك وئىر و تاپشىرىركى ، هرە اۇز آوادى اىلە چۇرە گى يىسىن (بىزجە چۇرە ك يازىلى ادبىياتدان گلە دىر) اونلار قوجانىن تاپشىرىغىنى يئىرنە يىتىرىلر . شاهىن اوغلو ، وزىرىن قىزى اولور . اوغلانا مەر ، قىزا موشتىرى آدى قوبورلار . اثرىن پىس نىت لى ، پىس لىك ائىدن اوبرازى بهرام سئىخ كاردىر . اونون سئىخى مەر و موشتىرى دن باشقا هامىيا تاثير ائدىر .

نە اوچون اىكى گنجە سئىخ تاثير ائتمىر ؟ بونون سببى بوخدورمو ؟ بىزجە بو سوالىن جاوابى ئىلە دىر : چونكى اونلارى داغدا اولان قوجا (بلکہ دە بو داغ روحو . صاحىبى دىر ، داغ تانىسى دىر) و ئرمىشىدىر . اوشاقلار آرو داغ تۇسو ، داغ ائزى (صاحىبى) اىلە باغلى اولدوقلارنىدان ، سوي لارى ، گىنلرى - كۇكلرى مقدس باشلانغىچا گىدىب چىخدىغىندان سئىخ اونلارا تاثير ائتمىرىمىش .

ئىلە حالا يارادىلىش- كوسموقونىك تفكورلە سىسلە شن «تايدىق» ين ناغىلىندا دا راست گليرىك ناغىلدا دئىلىركى ، بنى اينسانىن آياغى گولوستان دە ين كىمى گۇتوروب بايىرا اتارمىش . لاكىن تايدىق گولوستاندا سىرىست دولاشىر . بونا تعجب ائدىرلر . سونرا بللى اولوركى ، تايدىق ايشىق باشلانغىچى گونش خانىملا قارانلىغىن باشلانغىچى قارا دئوين اىزدىواچىندان دوغولموشدور؛ دئمە لى ، او آنترو پومورفىك اوبرازلارلا ، مقدس گونشلە باغلى اولدوغوندان جادو و بونا بنزر شئى اونا تاثير ائتمىر . آلمانى توپلومسال لاشمىش شكىلدە دئىلىسە دونيا آغاجىنىن و اونون رمزى اولان آغاجلارنى اوشاق وئرمە سى ان اسكى ايناملارداندىر - ائلە بونا گۇرە دە ياقوتلار اينانردىلاركى ، آغاج روحو اينسانا اوشاق وئره بىلر²⁰ . داغا اينام بو و يا باشقا شكىلدە دە قورقود بوبلارىندا اۇز عكسىنى تاپمىشىدىر . بوغاجىن بوبوندا خىزىر آغىر يارالانمىش بوغاجا دئىر : «داغ چىچە گى آنان سودو اىلە سىنىن يارانا ملهمدىر.» بورادان گۇرونوركى ، داغ چىچە گى اينسان كۇمك ائدىر . بورادا چىچە يىن رئال ، داغىن ايسە ميفىك كۇمك ائتمك كىفئىتى گۇزە چارىدىرىلمىشىدىر . بعضى تورك دىللى خالقلاردا ، او جوملە دن آلتايلاردا هم سوي ، سوي بىرلشمە سىنىن ، همده بوتون خالقىن هامىسىنىن بىرلىك دە مقدس داغلارنى واردي . بو و يا باشقا سويا عايىد داغا يالنىز همىن سويون عضولرى چىخا بىلردىلر . سوي و ائل لىگىن تاپىندىغى داغدان عادتن خوشبخت لىك ، اوغور تمنا ائدرمىشىلر .

səh. 1989,²⁰ - Bax: N.A.Aleksiev. "Rannle forme religii tiyorkoyaziçix navadov sibirî" Novosibirsk 99

آذربايجانلى لاردا داغا اينام بعضن آز ، بعضن چوخ پوزولموش حالدا دۇرۇموزە قدر گليب چيخميشدیر . آذربايجانلى اينانيرميش كي، داغ (داش) اينسانا خوشبخت ليك وئير . حتا كئچميشده بعضي يئرلرده قيز آلاركن اوغلانين ايسته ديگي قيز عاييله سينين داغينين (داشينين) بي ائوينه خوشبخت ليك وئيرب - وئرمه يه جه گينه ده اينانيرميشلار . بو باخيمدان آشاغيداكى ميف ماراقليدير . ميفده دئييليركي، كئچميشده، بير اوغلان بير قيزي ايسته ينده اوغلانين آتا - آناسي گئدرديلر قيز گيلين حيطتين دن گيزليجه بيرداس گئيرديلر، قويارديلار اؤز حيطلرينه . بيرهفته، اون گون گؤزله يرديلر . اگر خئير چكسه لر، گنديب قيزي آلارديلار اوغلانلارينا ²¹

بو ميف ده داشين (داغين) اينسان طالعينده اويناياچاغي رولا اينام آچيقجا اؤز عكسيني تاپميشدیر . مقدس داغلاردا اوو ائتميرديلر . حئيوان اوتارمازديلار . چونكي اوت دا، اوو حئيوانلاري دا داغ - اوزرينه داغ صاحيينه، تانري سينا عاييد ايدي ²² شيمالي آلتايدا ياشايان كوماندين لرده هر سويون اؤز اودوق - مقدس داغي وارميش . توس تاق، اولوق تاق دئديكلري بو مقدس داغلار عاييله ني ، سوي قبيله بيرلشمه سيني، خالقي حيمايه ائدرميش . بو اولوق تافلارين - اولو داغلارين روحلاري اساسن اينسانا بنزده ديلميشدیر ²³

داغلا باغلي ايناملاردان بيريني ده يادا سالماق ايسته بيريك . اسكي چين منبع لرينه گؤره تورك ديللي بودين - اينلي داغين اؤلكه ني قورويان روح سايرميشلار ²⁴ آذربايجانلى لاردا دا بو اينام وارميش . بو اينامين ايزلرينه خالق ياراديجليغي نومونه لرينده راست گلمك اولور . ايندي داغ حاقيندا قيسادا اولسا دئديكلريميزه نظر سالاق . دئمه لي، تورك ديللي خالقلاردا داغ آرو توس - مقدس باشلانغيجدير . ايلكين، اساس باشلانغيج سايبيلان داغ اولو بابا ، اولو ننه سايبلميش ، ائله بونا گؤره ده اولو آي - آتام ، آي - وا داغدا ، ماغارادا دوغولموشدور . حيمايه چي قورويوجو، بيسي ، شري قووان سايبيلان داغ ، داغ روحو ، داغ تانريسي اينسانا ايگيدليك و باشقا گؤزل ، نجيب ، بؤيوك كئيفيت لر وئرميش داغا اينام تورك ديللي خالقلاردا ائله گئنيش ياييلميش كي ، اون سؤز تورك خالقلارينين ايناملار پانتئونونو تصور ائتمك چتيندير . ان اسكي ايناملاردان داغ اينامي بو خالقلارين تاريخ بويو يول يولداشي

²¹توپلایانی عاریف رحیم اف

²² -Bax: I. v. çançibayeva. Osovermennixreliqiy oznix perejitzkax u altaytsev "etnoqrafiya narodov Aktaya : zapadnoy sibivi" kitabı, novosibirisk 1978, səh93

²³ Bax: F. A. Satlev. Kumandinitsı , istoriko Etnoqrafiçeski oçerki xıx pervoy çetverti xxveka qarno-Altayisk 1974 . səh 143.

²⁴ - Bax: N. ya. Biçurin ( ) sobrannie svedenya o narodax ve isredney Azil ve drevne vremena . T. I . M – L 1950, səh3

اولموشدور . داغا اينام باشليجا اينام اولدغو اوچوندوركي «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغينا داغ فيقورو بركىدىلميشدور.

تكرار ائديرىك كي بو پاپاغ ائله بيل ميفولوژي گۇروش لري عكس ائديرير. دئمه لي ، داغين پاپاقتا اولماسي تصادوفي دگيل . عكسينه ، اونون ميفولوژي گۇروش لرده توتدغو موقعي له باغليدير . ايندي ايسه «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغينداكي داغا بركىدىلميش آغاچ حاقيندا فيكرىمىزي سويله يه ك. بلليدير كي ، دونيانين بير چوخ اسكي خالقلاريندا و او سيرانان ، تورك ديللي خالقلاردا آغاچا تاپينميشلار . علم عالمينده تاپينلان آغاجلاردا دنيا آغاجي ، ابدت آغاجي دئيرلر. آغاچا تاپينما طبيعته اينام و اونون آيريلماز حيصه سي آغاچا اينام ايلكىندير . چونكي آغاچ ائله جه ده ياشيل ليق (وحشي دنلي بيتكىلر و س.) اينسان اوچون اوزون زامانلار اساس قيدا منبعي اولموشدور . اسكي اينسان ايلكىن معيشتي ايله سيخ باغلي اولان ، ايحاطه سنيده كي طبيعتي و اونداكي بو و يا باشقا شئي لري انيمىستلشديرميش ، اونلاردا تاپينميشدور. آغاجي ايرلي ده قئيد ائديلدگي كيمي ان ايلكىن ايناملاردان بيريدير و بو اينام معيشت ده كي ، حيات طرزينده كي عيني ليكله ، بنزه بيشله باغلي اولراق تفكوره اوخشارليق ياراتميشدور. بودا اوز نۇبه سينده ميفولوژي تفكوره ، آغاچا اينامدا تپولوژي حاديه كيمي ديقتي جلب ائدير . آغاچ- ياشيل ليق اسكي اينسانين ياشاييشي اوچون ايلكىن «ارزاق» منبعي اولدوغوندان اونو داها ايلاهي لشديرميشدور. ائله بونا گورده ده اسكي تورك ديللي اينسان آغاچا داغ كيمي ، اولو اجداد- اولو آنا كيمي باخميشدور. بو باخيمدان اسكي چين قايناقلاريندا ساخالنيلميش تورك ديللي خالقلاردا عاييد ميفيك افسانه خصوصي له ماراقلې دير . افسانه ده دئيبليير ، باشلانغيجي قاراقوروم داغلارينا گئديب چيخان توغا و سئلئقا چاپلارينين بيرلشدگي قوملانقودا فينديق و قاين آغاجي وارميش . آغاجلار چوخ بۇيوموشدور و اونلاردان موسيقي يه بنزر سس لر چيخيرميش . گئجه لر آغاجلارين اوستونه شوا ائنرميش («كوراغلو» داستايندا قوشا بولاغا سوا تۇكولور) گونلرين بيرينده آغاجدان بۇيوك دئشيك آچيلير و چاديرا اوخشار بئش ائو گۇرونور . هره سينده ده بيراوشاق . اوشاقلار تكين شاهزاده آدلانيرلار . اونلاردان بوغو تكين خاقان سئچيلير . آغاچا اينامين علمي و ميفولوژي گۇرونوشونو داها ياخشي تصور ائتمك اوچون بورا دا بيره مساله ني آيدين لاشديرماغي گرك لي بيليريك . افسانه ده اوشاقلارين آناسي آغاجدير. اوزوده ايكي آغاچ²⁵ آغاجين سو ايله ايزديواجيندان اوشاقلار دوغولور . مگر شوانين آغاچا ائمه سي تصادوفي ديرمي ؟ البته ، يوخ. بوردا اسكي بير اينام

²⁵ بيزجه آغاجلارين ايكي و موخليف اولماسي دوآل تشكيلات قورولوشو و ائكرو كامبيالي قانونلارينا ايشاره ائدير

اۋزونو گۇستىرير. بللىدىركى ، شوا عادتن گونشېن رمزى كىمى قىبول اولونورموش. اوندا دوغلان اوشاقلارېن اناسى آغاج ، داھا دىق دئىلسە دونيا آغاجى ، آتالارى ايسە گونشدىر. دئمە لى ، اوشاقلار آتروپومورفىك ، زومورفىك آنلايشلاردان ، ايناملاردان يارانمىشلار . دونيا آغاجىدا توس باشلانغىچ داغ كىمى اينسانلارېن يارادىچى سىنېن بىرقولو دور . يوخارىداكى افسانە دە داغ اولو بابا كىمى آيدىنجا وئرىلمە سە دە خاطر لانىر . دونيا آغاجى باشلانغىچىنى قارا قوروم داغىندان آلمىش ايكى چايىن بىرلشدىكى يئردە بىتمىشىدىر . آغاجا - دونيا آغاجىنا اينام بوتون تورك دىللى خالقلاردا وارمىش و بو اينامىن يا اۋزو ، يادا ايزلرى بو و يا باشقا شكىلدە سون و اختلاردا قدر ياشامىشىدىر .

ايرلى دە سۇبلە دىك كى ، داغ روحو عايىلە نى ، سوپو ، خالقى حىمايە اندىر ، قورويور. اسكى تورك دىللى خالقلار اينانير مىشلاركى ، دونيا آغاجىدا اونلارى پىس روجلاردان ، دوشمن لردن قورويورموش. يئددىنچى يوز ايل لىگىن آلبان - آران تارىخ چىسى موسى قاغان قاتلى دادن اۋىرە نىرىك كى ، هونلاردا بئلە بىر اينام وارمىش كى ، گۈزل اوچا آغاج (بو آغاج عادتن قاينىن آغاجى اولارمىش) اۋلكە نى ، خالقى قورويامىش . موسى قاغان قاتلى دا دئىلىركى ، تانقرىخان باش تانرى ، گۈي تانرىسى و گۈزل آغاج اۋلكە نى مودافىعە اندىردى ²⁶

بو اينام تووينلردە وارمىش. اونلار اوغورسۇزلوغا اوغراياركن مئشە ايلە اۋرتولموش مقدس داغا گندرمىشلر و اوردا گۈزل آغاجى لئنت لە بزه بىب اونا تاپىنيرمىشلار. تووينلر قاينىن آغاجىنا تايقانىن ، اونون حىوانلارنىن ، يوردون ، ائو حىوانلارنىن قورويوجوسو ، حىمايە چىسى كىمى باخىردىلار . آغاجىن قورويوجو روحو اولماسىنى گۈسترن بعضى دلىل لرى دە گۈسترك . ياقوتلار پىس ، يامان روجلارى ضرر سىزلىشىدىرمك ، قووماق اوچون «قاينىن آغاجى دە ينە يى» ندىن ، «قاينىن آغاجى كۈكو» ندىن اىستىفادە ائتمىشلر. ولىو ياقوتلارى اينانيردىلاركى ، آغ ساجلى ، قوجا گۈركمىندە تصور اولونان تورباغىن روحو - صاحىبى يوغون قاينىن آغاجىندا ياشاير . بو اينام ياقوتلاردا او قدر كۈك سالمىشمىش كى ، اونلار بۈيوك ، قالىن قاينىن آغاجىنا توخونماز ، اونا قو بانلار ، هدىە لىر وئرمىشلر ، قايقى سىنا قالارمىشلار. يئرى گلمىش كىن قئىدە ائدە ك كى ، همىن اينامدا ايناملارېن قوووشماسى ، بىرگە ياشاماسى ، بىر يئردە خاطرلانماسى اۋز عكسىنى تاپمىشىدىر. دىقت ائدىن : قاينىن آغاجىندا دونيا آغاجىندا تورپاق ائزى - صاحىبى ياشاير. نە اوچون بئلە دوشونولموشدور؟

گۈرونوركى ، تورپاق ائزى (صاحىبى) - روحو ايلە دونيا آغاجى اينامى همىن خالقلارېن ميفولوژى گۈروشلىرىندە آپارىچى رول اوبنامىشىدىر. بونوندا سبب لرىندىن

²⁶ موسى قاغان قاتلى ، آغوان اۋلكە سىنېن تارىخى ، موسكووا ، 1860 ، صفحە 191 ، (قدىم ارمنى جە)

بىرى او اولاي بىلىر كى، ھىمىن خالىق اكىن چىلىك لى ھىمشىغول اولموش و اونون مەشىتىن دە تورپاق اساس اولدوغوندىن تورپاقلا باغلى اينامدا دونيا آغاجى سويە سىنە اوچالمىش . اونولا بىرگە خاپىرلانمىش دونيا آغاجى و يىرلە باغلى ايناملارنى قوشا ياد ائىدىلمە سى، بىر يىردە ياشاماسى شويە سىز كى ، ھىمدە اونلارنى رىئال حىياتداكى باغلىقلارى (آغاج تورپاق) مېفولوگىيادا دا ياخىنلاشدىرمىشىدىر . باشقا سۇز دىئىلىسە رىئال حىياتدا كى بو و يا باشقا طىبىعى لىك و اونلا باغلى ياخىنلىق (تورپاقلا آغاجىن علاقه سى كىمى) اونلارنى آيرى - آيرى ايناملارنى ياخىنلاشدىرىر . ياخىن مېغىر ، ايناملار بعضى قوشالاشىر . يان - يان بىرگە ياد ائىلىر . بو باخمىدان آلتايلارنى بىر اينامى سىجىە وي دىر .

آلتاي خالىقى بىلە حساب ائىدىركى ، يىرىن (تورپاغىن) مەركىزىندە آق - توشون آلتاي آدلې داغ وار ²⁷ و اونون ذىرە سىندە دە سود گۇلو وار . داغىن مەركىزىندە «يىرىن و گۇبون» گۇبە گىنىن دە باشى گۇي لىر دە ين قىزىل يار پاقلې قاينىن آغاجىنىن آلتايدا اجدآلارنى ، اووچولارنى اولو بابالارنىن اولدوقلارى يىردىر . داغىن ذىرە سىندە دە توياق ائىزى - صاحىبى روحو ياشاير . ايناملارنى چارپازلار شاماسىنا ، قوشالاشماسىنا بىر مېئالدا چىكك . بعضى يادا داشى (ياغىش ياغدىران داش) مەئشە دە ساخلانلىر و ھىمىن يادا داشىنىن ياغىش ياغدىرماسى اوچون اونو اوددا قىزدىرىلار و سونرا آغاجىن باشىنا باغلايىب ھاودا اوينادارق «آل قىز سۇز» دىيىرلر . بورادا دا داش (داغ) مەئشە - آغاج اود ، ايناملارى بىرگە فەالىت گۇستىرلر . بىلە ياخىنلاشمالارنى مېفولوژى سىب لىر آيرى جا اۇبرە نىلمە لىدىر . آغاج اينامىنا قايداق . آغاج خاقان آدلاندىردىقلارى دونيا آغاجىنى «ھىر شىينىن آناسى» سايىمىشلار . اونلارا گۇرە حىتا دوغوم اىلاھە سى قوئى - خاتون يىددى بوداقلې آغاج خاتونون اىچىندە ياشاير . دىمە لى ، بعضى ياقوتلارا گۇرە بۇيوك قاينىن آغاجىندا - دونيا آغاجىندا يىر - ائىزى - صاحىبى - روحو ، بعضى لىرىندە ايسە آغاج خاقاندا دوغوم اىلاھە سى ياشامىشىدىر .

بورادا بىر مەسالە نى دە ايدىن لاشدىر مالىيق - بىزجە ، ايسىر بۇيوك قاينىن آغاجى و اوندا ياشاين يىر ائىزى - روحو ، ايسىرسە دە آغاج خاقان و قوئى - خاتون ھىمدە قادىن باشلانغىچىنى تەمىل ائىدىرلر . ائىلە بونا گۇردە آغاج ، داغ ، دوغوم اىلاھە سى و «قىزىل دۇيوشچو» نون پايغىندا تەسۋىر اولونموش داغداكى آغاجدا داغلار بىرگە وئىلمىشىدىر . بعضى آغاج ، داغ ، سو ايناملارى يان - يان ياد ائىلىرلر . تووين - توچىنلرىن ايناملارى بو باخمىدان سىجىە وي دىر . اونلار ذىرە سى مەئشە سىز داغلارى مەقدس سايىرمىشلار . گۇيا يولكا و كادر آغاجلارىندا يوكسك لىك دە كى مەئشە لردە «تايكانىن ائىزى» (صاحىبى) دولاشىر . اورادا

²⁷- داغىن دونيانىن مەركىزىندە اولماسى اينامى دونيا مېفولوژى سىندە تىپولوژى خادىتە دىر .

بعضى آغاجلار «شامان آغاج - خام²⁸ يياش» آدلانىر- هر بير عاييله نىي خام - يياش آغاجى وارمىش . قام - شامان آغاجىنىن يانيدان كئچنلر آغاجا پارچا ، آت قوروغونون توكونو باغلايارمىش ، يانيدا قىمىز وارسا اوندان آغاجا سپرمىشلر. بو سطرىن مولغى 1979 - جو ايلده خاچمازدا ، خودآندا ائكسپئدى سيادا اولاركن خودآت مئشه لرئنده پارچالار باغلانمىش آغاجلار راست گلئمشدیر . كئچمىش عننه نى ايزله ين لر بئله آغاجلار آغ ، قىرمىزي ، گۆي رنگلى پارچالار باغلامىشدیلار . تووين توچينلرده آغاجا قام آغاجىنا ، داغ روحونا بيرگه تاپنمىشلار . تووينلرده هر بيرعاييله نين ، سووين مقدس آغاجى وار ايدى . بئله آغاجلار همين عاييله نى پيس روحلاردان قورويور ، حىمايه ائدير آغاجا - دونيا آغاجىنا داغ روحو كىمى باخديقلارينا گۆره دىركى تئلئقئتلر اينانيردىلاركى، هر آغاجىن ائززه - صاحب روحو وار . اونلار ين اينامينا گۆره آغاجىن ائززي - صاحىبي ، روحو (آفاشتىن ائززي) اينسان طالعيني حىمايه ائدير. اونا گۆره ده تئلئقئتلر بئله دئيبير مىشلر كى ، آغاج ائززي آغاج روحو اولان آغاجدان قايرلمىش بئشيك اورادا ياتان اوشاغين طالعيني تعيين ائدير. چونكى هيمن بئشيك ده آغاج ائززينين - آغاج روحونون «ايراده سى» حاكيمدير. اوشاغين ساغلام، خوشبخت بۇيومه سى اوچون تئلئقئتلر آغاج روحونا قوربانلار كسرمىشلر. بوردا بير مساله نى ده يادا سالاقتى. اسكى تورك ديلى خالقلاردا قاين آغاجى (دونيا آغاجى) گۆي دن اوشاقلارين هاميسى اومايلا بيرگه يئره ائتمىشدیر . ائتىل - وولقا بويوندا ياشامىش قىچاقلار (بو قبيله بيرلشمه سى سىلسيله سى قازاق ، آذربايجان و بعضى خالقلارين سوي كۆكونده ايشتىراك ائتمىشدیر) آغاجى اسكى دن اۇزلىرىن يارادىجي سى سايمىشلار. اونونجو عصر عرب سياح عالمى ابن فدلان آغاج پارچاسيني بويونلاريندان آسمىش باشقىرلاردان ، قىچاقلاردان بونون سببيني سوروشدوقدا بئله جاواب آلىر : من آغاجدان دوغولموشام . من آغاجدان باشقا اۇزگه يارادان يارادىجي تانميرام. سون واختلار قدر آذربايجانين بعضى يئرلرئنده اوشاقلارى ، حتا حئيوانلارى شر روحدان قوروماق اوچون بويونلاريندان داغداغان آغاجىنىن پارچاسيني آساردیلار . كئچمىش ده اينانيرمىشلاركى «گۆزل بۇيوك آغاج» قبيله نين، سووين، خالقين قورويوجوسودور. همين بو اينام ايبيرمىنجى يوز ايل ليگه قدر يوخارىدا كى شكل ده اۇزونو قورويو بيلمىشدیر. آذربايجانلى لار دونيا آغاجىنى بوتون اينسانلارين آناسى، هاميسى كىمى تصور ائديرمىشلر. ناخجواندا يايلىمىش ميفيك بير دئيم ده دئيبلىركى ، دونيادا بير آغاج وار . اونون يارباغىنىن هر بيرى بو دونيادا كى اداملاردیر . اونون يارباغى ساراليب يئره دوشركن ادام اولور . بو آغاج شوبهه

²⁸- «حامه» قام (شام) يياش ايسه آغاج دئمكدیر.

سىزكى ، دونيا آغاجدېر . دونيا آغاجى گۆپە دە يە نە قدر اوجا اولدوغوندان باش تانرى اولگن اونون باشىندا ياشايمىش و قام - شامان بۇيوك آيين لردە گۆپە قالخماق اوچون بو آغاجدان ايستيفادە اندرمىش . ف . ن پوتانين آلتايلاردان توپلادىغى بىر مراسىم آغاجا ايناملا باغلى اولدوغوندان دىقتى جلب اندىر . اولگنن شرفىنە آيين كئچىرركن ائوين دوشمە سىنە قاين آغاجىن بىر بوداقلارنى قويورلار . همىن بوداقلارنى باشى باجدان بايىرا چىخىر و اوجونا بايراق آسىرلار ، لئنت لىر باغلايىرلار . قام - شامان قاين آغاجىن كۆمە گى ايلە گۆپە قالخىر . يئرى گلمىش كى قئىد اندە كى ، الدە اولان قام داوولارنىن اكثرىتىندە دونيا آغاجىن (قاين آغاجى) شىكلى واردىر . آلتايلار ، خصوصى ايلە جنوبى آلتايلار داها چوخ قاين آغاجىنا تاپنىرمىشلار . ايرە لى دە قئىد ايتتىك كى ، هونلار - خونلاردا آغاجا تاپنىما گوجلۇ ايمىش . اونلار تىكدىكلرى تاپنىماقلاردا - معبد لردە گۆپى ، آغاج حاكىملىرىنە تاپنىرمىشلار . مشهور تارىخچى ل . آ . قومىلويوون قئىد ايتتىگىنە گۆرە «بو ايناملار تاپنىما مودئىن (هونلارنى اولو باباسى) گلمە عننە ايدى» تووينلر حتا اينانىردىلاركى ، مقدس آغاج - دونيا آغاجى نە اينكى اونلارنى اوزلرئىنى ، حئىوانلارنى ، حتا ارزاقلارنى ، پىس ، يامان روحدان قورويور . اونلارارزاقى مقدس آغاجىن يانينا آپارىر - آغ كئچە نىن²⁹ اوستونە قويور ، آلقىش - سۇز دئىيردىلاركى ، آغاج انزى اونو پىس روحدان تميزلە سىن . آغاجا اينام نانايلاردا اسكى ايمىش . نانايلارا گۆرە اوشاق روحو هلە توكلنمە مىش قوش شىكلىندە يالين قتايقا (يالان تويقا - يالان قىتا) خونقوردا آغاجىندا ياشايمىر. 2 ناقلا يئنى ائولنىمىشلرىن حايأتىنن اوغورلو اولماسىنى دونيا آغاجىنن ابرادە سى ايلە دە باغلايىرلار . ائلە گۆرونور ، بونا گۆرە دە اونلار گلنىن گلنى لىك پالتارىندا دونيا آغاجىنن شىكلىنى چكىرمىشلر . 3- بو ندىن بىر داها آيدىنلاشدىرىركى ، گنجىلك ، ائولنىمك اىلاھە سى اؤلنگلە دونيا آغاجى همىشە بىر - بىرىنە ياخىن اولموشدور . چونكى ايكى سى دە ياشىل لىقلا ، آرتىملا . دوغوب - تۆرە مكلە باغلىدىرلار . يئرى گلمىش كى قئىد اندك كى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنداكى دونيا آغاجى ايلە گلنى لىك پالتارلاينداكى دونيا آغاجى عىنى ميفولوژى تفكوروون محصولودور . بورادا هم تفكوردە كى اوخشارلىق ، هم مضمون ياخىنلىغى اوزونو گۆستىرىر . تورك دىللى خالقلار اساسن داغ باشىندا تك و يا عمومىت يالقىز دورموش آغاجا تاپنىرمىشلار . ايسسىك كورقانداكى «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىندە دە عىنى ايلە بئلە دىر . اورادا دا آغاج تكدىر ، اوزودە داغ باشىندا دىر . ايندى همىن ايناملا باغلى بعضى دلىل لرى ياد اندە ك . آباقان تاتارلارى اينانىردىلاركى گۆپە قدر يوكسە لن دمىر داغىن باشىندا يئددى بوداقلى بىر قاين

²⁹ - آغ رنگ باش تانرى اولگنن رنگى سايلىردى .

آغاجى وار و اونلار بونا تاپىنىرلار³⁰ ياكوتلارلا گۆره AAN-doidu-icçi-te (يئر - انزىي - صاحىبي - روحو) تك بيتمىش قايىن آغاجىندا ياشايىر. آباقان تاتارلارىندان آسىلى اولمايلاق آلتايلاق اينانيرمىشلار كى ، گۆيون اون ايكىنجى قاتىنا قدر اوچالان دونيا داغىنين اوزرىنده ، بىر قايىن آغاجى وار. دونيا آغاجىنين داغىن باشىندا اولماسى تورك دىللى خالقلارن اكرىتىنين ميفولوژى سىنده بو و يا باشقا شكىلده گنىش يايلىمىشىدىر. ماداي- قارانن ينىلمز اوغلو كوچودئى - مئرقئنى قاراداغ باشىنداكى دۇرد قايىن بسلمىشىدىر : ماداي - قارا باهادور اوشاغي بئشىگه قويوب اوغلونو بئشىك ايله بىرگه قوجاغىنا آلىب سودلو باغىرساغي دىرسه گىنه دولادى،

- قهوه ئى داغىن باشىنا چىخدى ... آدلى - سانلى ماداي - قارا
- دوققوز قاتلى (بىلله لى) قاراداغىن ذىروه سىنه چىخدى.
- ايندى (ذىروه ده كى) اوچا قايىن دىرماشدى . دۇرد قايىن آغاجىنى آلتىندا
- باهادور اوغلونون بئشىگى باسدى . «بوقاراداغ قوي سنه آتا اولسون ، بالام - دئدى
- بو دۇرد قايىن قوي سنه آتا اولسون ،، بالام - دئدى ...»

ماداي - قارانن اوزوده داغى آتا ، آغاجى آتا سايبىر:

- «قارا تايقا آتام - دئدى . تورت توركاينىق انىم - دئدى
- قاراداغ منه آتا اولموش دۇرد قايىن آغاجى انام اولموش - دئدى»

آذربايجان خالق افسانه لرىنده، ناغىلارىندا، داستانلارىندا داغىن آغاجىن حىمايه چى اولدوغو اينامىنا راست گلمك اولور. آغاجلارن اوشاق پىرى اولماسى فيكرىمىزى تصدىقله ين دىللى اولاي بىلر . باشقا بىرمىثال گتىرك . كور اوغلونون قولونا گوج عاشىق لىق وئرن چنلى بئلده كى داشىن اوستونده بيتمىش تك آغاجىن يانندا قايناياق بولاغدىر . بو بولاغىن چىخدىغى يئره دىقت يتىرك. روشن كوراوغلو داغدا ال چآتماز، اون يئتمز بۇيوك بىر قايناين باشىندا چمن لىك ده بولاغى تاپىر (ايرلى ده يازدىق كى ، تورك دىللى خالقلاردا اوچا داغلارن چمن لى ذىروه لرى مقدس روحلارن اوتوروب - دۇردوقلارى يئردىر. «كوراوغو» دا مقدس روح عوضينه دونيا آغاجىنين بلىرتىسى آغاجدىر) چمن لىگىن اورتاسىندا قوجا بىر آغاج آلتىندا قوشا بولاق دورنا گۆزو كىمى قاينايبىر ...³¹ بورا دادا دونيا

³⁰- باخ : آ . ن .

³¹- كوراوغلو ، باكى ، 1956 ، صفحه 32

آغاجىنىن **نليرتېسى** اولان آغاج داغىن ذىروە سىندە كى قاينىن باشىندا بىتمىش و آلتىندا اينسانلار قووت ، باشقا سۇزلە حايات ، گوز ايشىغى وئرن بولاق آخىر (داستاندا بولاق تكدىر. گۇرونور واختىلە دوآل تشكىلات قانونلارينا گۇرە بولاق ايكي ايمىش. زامان كئچدىكجە ، دوآل تشكىلاتىن قانونلاري اونودولدوقجا ، ايزلري ايتدىكجە بولاقدا بىر اولموشدور) بورادا اسكى اوزان ، آشيق اسكى آذربايجانلىنىن داغا ، آغاجا و سويا اينامىنى و ئرمىشدىر . اسكى ميفولوژي گۇروش لرلە آنىمىست باخىشى لارلا سس لشن «سىمنارين ناغىلى» نىن بىرىئىرىنى ياد ائدك .

يئنى جە دوغولموش اوشاغي ، گلە جە گىن بۇيوك قهرمانىنى شاه اۇلدورمه گى امر ائدىر . امري يئرىنە يئتىرنلر شاهىن عدالت سىزلىگىنى گۇرورلر و اوشاغي اۇلدورمورلر . اونلار «... اوشاغي بىر داغىن دۇشوندە بۇيوك بىر آغاج واردى، قويدولار آغاجىن آلتىنا» ناغىلدا داغ و آغاج «ماداي-قارا» داستانىدا كى كىمى اکتىو دگىلدىر . آنجاق ناغىل يارادىجي سى بونلاري (داغ و آغاجى) ياد ائتمكە اونلارين اولو اجداد، حىمايه چى اولمالارينا ايشاره ائتمىشدىر. «سىمنارين ناغىلى» ندا بىزى ماراقلاندىران بىر ائپىزود دا واردىر . داغىن دۇشوندە بىتمىش تىك آغاجىن آلتىندا صاحب سىز اوشاغي قوش حىمايه ائدىر . سونرا اونو آناسىنا چاتدىرىر . ناغىلدا دئىلىدىگى كىمى داغ ، آغاج فعال اولماسادا قوش فعالدىر. بىز دونيا آغاجىنىن ميفولوژي رولونا «ماداي-قارا» داستانىدا راست گلپرىك بو حىصه ايسسىك كورقانداكى «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتىنى داها ياخشى ايدىنلاشدىرماق اوچون گرگ لىدىر. داستاندا دونيا آغاجى بئله بئله تصوير اولونور :

- « هارداسا كوما، يورد سالماق اولار ... اورادا بىتمىش چاي آخىر،
- يئددى داغ قلعه دره سىندە يوز بوداقلى ابدى قوواق
- گونشىن، آيين شعاع سىندا قىزىل كىمى پارلايىب دورور.
- آي يونونه ايلىمىش بوداقلارىندان قىزىل يار پاقلار دوشور.
- گونش يونونه ايلىمىش بوداقلارىندان گوموش پاقلار تۇكولور
- بىر بوداغىنىن آلتىندا يوز آيغىر، ائركك ات دورار
- باشقا بىر بوداغىنىن (آلتىندا) تام (بىر) ايلخى يئرلشىر.
- اوچونجو بوداغىنىن آلتىندا **قىرخ** قوبون گىزلىتمك اولار.
- باي - تئرىكىن³² سىخ يارپاقلى باشى يئللەنە - يئللەنە دورموش،
- سىخ يارپاقلى باي تئرىكىن آشاغىسى پارىل- پارىل پارىلدايىر .

32 - آلتايلاردا باي تئرىق- تئرىق قوواق، باي (به ی) عايىلە نىن، سوپون مقدس آغاجى ساپىلىرمىش. بو آغاجا تىمىر- تئرىق- دمىر قوواق دا دئىلىرمىش.

- يىددى **سوتونلو** ابدى قوواغىن باشىندا ايكي عىنى آت باشلى قىزىل قوقو قوشو گىجە و گوندوز قوقولدايىرلار
- دىمدىك لىشە - دىمدىك لىشە اوتورولار
- (اونلارنى قوقولداماسىندان) آغ چىچك لىر
- آلتايدا آچىلار ، گۆي چىچك لىر
- آچىلىرلار . اونلارنى عادىتى بىلە دىر.
- اونلار بىلىر كى ، كىم نە واخت اۆلە جكدىر ، كىم نە قدر ياشايدىقدا ،
- كىمە خوشبىخت حايآت نظردە توتولوب اونلارنى (ھمىن) قىزىل قوشلار سئوبىندىرلار .
- كىمە پىس طالغ نظردە توتولوب اونلارنى بوز قوقو قوشلارنى كدرلىدىرلار.
- دىمىر قوواغىن باشىندا اوتوروب اوجا سىس لە قوقولدايىر ، اونلار اوردى اوتورولار.
- يىددى **سوتونلو** دىمىر قوواقدى ايكي عىنى قالا بئرقوت قارتال اوتورور ،
- اونلارنى جايناغى آلماس كىمى ايتى دىر ، نىس لىر كوك كىمىدىر ...
- اوچونجو گۆيون آلتىندا گۆيون درىن لىگىنە قاراوول چكىرلر ،
- بو ايكي قارا بئرقوت ، دىمىر قوواقدى
- يووا تىكىب قاغىلداشراق اونلار اوتورولار قاراوول چكىرلر كى ، نامعلوم يوللا آلىب بآتىر گلمە سىن
- قاراوول چكىرلر كى دارجىغىرلا باھادىر گلمە سىن. آيا بنزر قانآدلارنى اىلە آغ بولودا اوخشار منىم ايكي قارا بئر قوتوم آلتاى تورپاغىنى قورويور لار³³»

«ماداي - قارا»دا تصوير اولونان ابدى - باى تترىك - دىمىر قوواق - دونيا آغاجى باشقا دونيا آغاجلارنى كىمى باشى گۆيە دە يىر . بىز اونون آلتىندا ياشايان و ميفولوگىيا اىلە باغلى حىوانلارنى ميفولوژى كىفىت لىرى بارە دە بحث آچمايدىق . آنچاق «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا كى آغاج و اوستوندى اوتورموش قوشلا سىس لىشە ، آز قالا عىنى اولان بعضى يئرلرى خاطرلايق . «ماداي - قارا»دان وئرىلن پارچادان آيدىن اولور كى باى تترىك دە - ابدى تترىك

³³ - ماداي - قارا ، م . 1973 ، صفحە 68-69

دە دونيا آغاجيندا بىر جوت قوقو قوشو ، بىرجوت دە بئر قوت ياشايير. آت باشلي قوقو قوشلاريني سسين دن آغ و گۇي چيچك لر آچيلير. اسكي داستان ياراديجي سي قوقو قوشلاريني سسين دن آغ و گۇي رنگلي چيچك لرين آچيلديغيني دئمكله همين قوشلارين گۇي و باش تانري اولگئنه عاييد اولماسيني يادا ساليرميش. چونكي آغ رنگ ، آغ چيچك اولگئنه (او ، آغ چيچك دن اينسان فايير) ، گۇي رنگ ايسه گۇي تانري سينا عاييددير. داستانچي قوقو قوشلاريني هر ايكي تانري ايله باغلاياركن اونلارين مقدسي ليگيني، مقدس لرين ايراده سيني يئرینه يئتير ديكلريني (كيمين خوشبخت، كيمين بدبخت اولاجاغي مساله سي) گۇزه چاريديرميش. قوقو قوشلاري مقدس لرله باغلي اولدوقلاريندايركي اينسان طالعيني قاباقچادان خبر وئيرميشلر . اونلاردان قيزيل قوقو قوشو خوشبخت ليگي ، خوش طالعي ، اؤز اوغورو، بوز قوقو قوشو ايسه پيس طالعي، بدبخت ليگي ، اوغورسۇزلوغو خبر وئير . قوشلارين كنجميش دن، گله جك دن خبر وئرمه لرينه آذربايجان ناغيللاريندا، داستانلاريندا چوخ راست گلمك اولار. قوشلارين ياخشيني ، پيسي خبر وئرمه لري شويبه سيز كي ، ميفيك ايناملارلا باغليقلاري ايله سس لشير. قيزغيزلاردا بئله بئر اينام وارميش كي دونن باي قوشو قيزلارين گله جك نيشانلي لارينين كيم اولاجاغيني بيليرميش. بونا گۇره ده نيشانلانماميش قيزلار هيمن قوشا «**منيم نيشانليم**». ياقوتلاردا آلتايلار كيمي اينانيرلارميش كي ، قوقو قوشو اولاجاق حاديته ني قاباقچادان خبر وئيرميش.³⁴

آذربايجانلي لاردا قيسمن اينانيرديلار كي قجله قوشو اوزاقدا اولاندان و س . حاديته لردن خبر وئير. بلكه واختيله آذربايجانلي لاردا قجله ده گله جك دن خبر وئرن قوش ايميش. سونرالار بونون بو كئيفيتي محدودلاشميشدير . آذربايجان ناغيللارينداكي گۇيرچينلر ، گۇيرچين دونلو قوشلاردا گله جك دن ، اولاجاقدان ، كنجميش دن خبر وئيرلر . قوشلارين رنگلرينين دورلو اولماسي، موختليف دابان - دابانا ضيد حاديته لري، طالع لري خبر وئرمه لري و س . دوآل تشكىلات قورولوشونون قانونلاريندان ايرلي گلير. دئمه لي، دوآل تشكىلات قورولوشونون قانونلاري ايله سس لشن قوشلار گۇي تانريسي و اولگئنين ايراده سيني خبر وئيرلر . آخي دئيه سن ائله ««قىزىل دۇيوشچو»» نون پاياغينداكي دونيا آغاجينين باشينداكي قوشدا مقدس دير و اودا تانريلارلا باغليدير. باي تترئقن - دونيا آغاجينين باشيندا ايكيي جوت قوشلار - بئر قوتلاردا واردير . قارا رنگلي بو بئر قوتلار - قارتالار باشقا «ايش» له مشغولدورلار. اونلار آلتاين گۇيونو ، يئريني قورويورلار. قوشلار اؤلكه ني قورماقلا باغلي اولدوقلاريندان خالق تفكورو اونلاري

³⁴ باخ: آ.ن. آلنكسئيئو ، گۇستربلن اثرى ، صفحه 100.

قارا (گوج) رنگ دە تصور ائتمىشىدىر. بللىدىركى ، قارا رنگ ھمدە گوجون بلىرتىسى ايدى. بو دئىيلن لردن آيدىنلاشىركى، قوشلارن بىر جوتو اينسان ، بىر جوتو ايسە اۆلكە نين طالعى لە مشغول اولور. اوندا بئله چىخىركى، دونيا آغاجىندا - باي تترئك دە اوتورموش قوشلار ، اوسىرادان «قىزىل دۇيوشچو» نون باشىنداكى قوش مقدس دىر ، او يا قوقو قوشلارن ، يا بئر فوتلارن ، يا ھەر ايكي قوشلارن و يا اونلارن گۇردوكلرى ايشە ياخين «ايش» گۇرموش . تورك دىللى خالقلار اينانيرمىشلار كى ، ميفىك قوشلار اۆلكە نى ، اينسانى قورىوموش . محض بونا گۇرە دە خاقاس شامانلارى اۆزلىرىنى پيس روحلاردان قوروماق اوچون پاپاقلارنن تپە سىنە قوش باشى مفاۋاسى بركىدرمىشلر³⁵ ياكوتلار ايسە شرى قوماق اوچون قوشون جايئاغىندان اىستىفادە ائدىرمىشلر

36

ايرلى دە يازىلدىغى كىمى يالنىز آلتايلاردا دگىل، دئمك اولاركى ، آز قالا بوتون تورك دىللى خالقلاردا دونيا آغاجىنن باشىندا قوش تصور اولونموشدور. نانايلاردا گلن لرىن گلن لىك پالتارلارنا عادتن باشىندا قوش اوتورموش دونيا آغاجىنن شكىلىنى تىكرمىشلر. داھا بىر مىثال : آلتاي سىبىر شامانلارنن - قاملارنن داووللارى عادتن ايكي حىصە يە بۇلونوردو. داوولون بىر حىصە سىندە يئر آلتى ، دىگر حىصە سىندە ايسە يئر اوستو دونيا تصوير اولونوردو. (بئرى گلمىش كن قئىد ائدە ك كى ، بئله تصويرلر تورك دىللى خالقلارن يارا دىلىش كوسموقونىك باخىشلارنى اۇيرنمە يە خئىلى ماتئرىال وئرىر) يئر اوستو دونيانن تصويرىندە اساس يئرى داغ سىلسىلە لرى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا بو داغ سىلسىلە لرىنن فىقورو واردىر، گونش، دونيا آغاجى باشىندا دا قوش توتور ، ياقوت شامانلارنن داووللارنىدا بئله قوشلار بعضن ايكي باشلى بئرقوت - قارتال اولور . (بىزجە بئرقوتلارنن ايكي باشلى اولماسى تصادوفى حادىثە دگىلدىر. بو دوآل تشكىلات قورولوشونون قانونلارننن اۆزونو بىر تھر قورويوب ساخلايان ايزلردىر.) ھمىن قورولوشون قانونونا گۇرە كۆك بىر سويلار، قوللار، فرآتالار آيرى - آيرى اولمالىدىر . مىثال اوچون آغ قويون ، قارقويون ، بوزوق ، اوچوق ، س . بورادا قويونلار، اوقلار بىرلىگى آغ ، قارا ، بوز ، اوچ ايسە آيرىلىغى گۇستىر. بىر بدنلى ايكي باشلى بئر قوتون قارتالين بدننن عىنى اولماسى كۆكون بىرلىگىنى، باشىن ايكي اولماسى سويون آيرىلىغىنى گۇستىر) ياقوتلار اينانيردىلاركى ، بئر قوتلار قوربانلىغىن روحونو تانرىا آپارىر و عومومىت لە تانرى ايلە علاقه ساخلايىرلار. قوشا اينام حاققىندا دئىكلرىمىزدن آيدىن اولوركى ، قوش اينسان

³⁵- باخ : آ. ن . آلكسئىئو ، گۇستىرلن اثرى ، صفحە 104

³⁶- يئنه اورادا ، صفحە 42

طالغىي حاققىندا خبر وئىرى، اينسانى، اۆلكە نى پىس روخلاردان، دوشمن دن قورىور. اينسانلار اوعورا قووشماسىنا كۆمك ائدىر. ائحتىمال ائتمك اولاركى، «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا تىكىلمىش داغداكى دونيا آغاجىنىن باشىنا قونموش قوش دابئله بىر ميفولوژىي كئىفيت لره مالىك ايمىش. گۇرۇندوبو كىمىي پاپاقدان اونون صاحىبىنىن منسوب اولدوغو خالقىن ميفولوژىي گۇرۇشلىرىنى ايفاده ائتمك اوچون اىستىفاده اولونورموش. بو بئله ده اولمالي ايدى، چونكى علامت لى گونلرده، آيين لرده، غلبه بايراملارىندا بۇيوك شولن لرده گئىيلن بو پالتار اونون صاحىبىنىن و منسوب اولدوغو قبيله بىرلشمە سىي سىلسىلە سىينىن هانسى ايناملارا ايناندىغىنى، هانسى قووه يە مالىك اولدوقلارىنى گۇسترمە لى ايدى. اسكى تورك دىللى قبيله بىرلشمە لرى سىلسىلە لرىنىن خالقلارىنىن توس - اساس باشلانغىچ سايدىقلارى آغاجى اوغوزلار آچىقدان - آچىغا آنا سايمىشلار. بو ميفولوژىي گۇرۇش ده ده قورقود داستانلارىندا دا اۇز عكسىنىي تاپمىشىدىر. داستاندا آراشدىرىچى لارىن دىقتىندىن باينان «باسات تپه گۇزو اولدۇردوبو بوي» داكى بىر يئره نظر سالاق. تپه گۇزون يئنىلمز باساتدان كىم لردن اولدوغونو سوروشاندا اىگىد بئله جاواب وئىرى :

- «آنام آدىن سورار اولسان قابا آغاج³⁷ آتام آدىن دئىرسن غاغان

³⁸اصلان

- منىم آدىم سورارسان آروز اوغلو باساتدىر - دئدى³⁹»

باساتىن رئال آتاسى آروزدور. اونون ميفىك آتا - آناسى دا وار. آناسى قابا، آغاج، آتاسى ايسه قاغان اصلاندىر. نه اوچون قاغان اصلان آتادىر؟ بىز بو سووالا لاپ قىسادا اولسا جاواب وئىرمك اىستە بىرىك. چونكى موضوع ايله سىخ باغلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركونده اصلان فىقورودا واردىر. اسكى تورك دىللى خالقلارنىن و مونقول ميفولوگىياسىنىن آراشدىرىلماسىي گۇستىرىكى، بعضى تورك دىللى خالقلاردا اصلان، قورد گونشىي تمثىل ائدىرمىش⁴⁰ تصادوفىي دگىل كى، «اوغوزنامه» نىن اويغور وئىرسىياسىندا چتىن لىگه دوشومش اوغوزون يانىنا گۇي دن شوانىن اىچىنده گۇي قورد ائىر - اونون گلىشىي ايله ده سحر آچىلىر و قورد اوزون مودت اولو بابا اوغوزادا يول گۇستىرىر. بو دىللى گۇستىرىكى تورك دىللى خالقلارنىن سوي كوك لرى ايله باغلى افسانه لرده كى گۇي بوز قورد زومورفىك اونقون گونشىي تمثىل ائدىرمىش. اسكى تورك دىللى خالقلاردا سوي كوكله باغلى بىر سىرا ميفىك افسانه لر واردىر. بورادا همىن افسانه لرى تام آناماساق

³⁷- قابا بورا دا مۇحكىم معناسىندا ايش لنىمىشىدىر. آلتايلاردا ايسه دونيا آغاجىنا همده دمىر تئرك (قوواق)

دئىلىر. دئمه لى، تورك دىللى خالقلار دونيا آغاجىنى مۇحكىم (دمىر، قابا) سايمىشلار.

³⁸- آك دئمىك، آراسلى قوغان اوخوموشدور (باخ:)

³⁹- كىتابى - ده ده قورقود، باكى، 1962، صفحه 120

⁴⁰- باخ: م. ن. خالوو، سوبرانىه سوجىنىنىن ت. بىر عولان - عوده 1958، صفحه 322

دا ، بعضى يئرلرني ياد انده ك . افسانه يه گۆره آناسي قورد اولان آشين خاقاني دۇلت ايقامتگاهينين اوستونده قورد شكلي اولان بايراق آسپرميش. انله قبيله لر وارميش كي خاقانلاري اؤزونو قورد آدلانديرميشدير. (بيزجه چين جه آدي گليب چيخميشدير : فو- لي) اوزبكيستانين اسكي افراسياب شھرينده قانآدلي، قويروغو «بوتا» اولان بير تاپينتيا ديقت يئتيرك . آراشديرچيلارين گوزوندن بو تاپينتياكي شكلي ميفولوژي آنلامي يايلميشدير. بوراداكي قوردون قانآدلي اولماسي شوبهه سيز كي، اونون گويله باغلي ليغيني بيلديرير. تاپينتياكي قوردون قويروغو «بوتما وئريلميشدير. ايرلي ده دئديك كي ، قورد - ايناما گۆره كاييناتين ياراديجي سي، گونشين بليرتيسي دير. انله بونا گۆره ده اسكي ميفيك افسانه لرده قورد - اينسانين آناسي ، آناسي، هردن بير ايسه قورويوجوسو كيمي گؤستريلير. بس نه اوچون قوردون قويروغو «بوتا» كيمي تصور اولونورموش ؟ چونكي «بوتا» آغاجين و اودون - گونشين قاينايب - قاربشميش بيرگه بليرتيسدير⁴¹. دئمه لي بوتا اودلا «گونشله» آغاجين بيرگه ميفيك تصور دور. اوندا آنتروپومورفيك ايناملا زومورفيك اينام بيلرمشميش، واحيد ، گوجلو ايناما چئوريلميشدير . قوردون قويروغونو «بوتا» وئرمكله سوي، ائل بيلديرمك ايسته ميشدير كي عاييله ني، يوردو، قورويان آغاج - دونيا آغاجي و كايينات يارادان ، قورويان گونش - قورد - اصلان اولارين ياراديجي سيدير، قوروياندير ، اونقوندور ، چينگيز خانلا علاقه دار بير افسانه نى ده خاطر لاماغي مقصده اويغون سايريق. افسانه ده دئييليركي ، چنگيز خانين آناسي آلان قواچاديرندا ياتاركن پنجره دن آي ايشغينا بنز ايشيق اچري گيرميش و همين ايشيق اصلان و قورد شكلينده اورادان چيخميشدير.⁴² افسانه دن آيدنلاشير كى چاديرا گيرن ايشيق - اصلان (گونشين بليرتيسيدير) آتادير . بيز ايرلي ده قارقورومدا بيتميش آغاجا گۆي دن ايشيق - ياروق گليب سونرا آغاجين اوشاق «دوغوغونو» قئيد ائتميشديك. اولو بابالارلا باغلي هر ايكي افسانه ده ايشيق - شوا آتا دير. چينگيز خانين و باساتين آناسي اصلاندير - ايشيقدير - گونشدير . باسات بويوندا اصلانين ايشيقلا علاقه سي آچيقدان - آچيغا يوخدور. گورونور، داستان يارانان واختلار بيرينين كؤكونو اصلانلا علاقه لنديرركن بونون گونشله علاقه دار اولدوغو درحال آيدن اولورموش. بونا گۆره ده بوي ياراديجي سي مساله نين تفروعاتينا وارماميشدير. لاکين داستان ياراديجي سي اصلانين آدي اصلان اولماديغيني گۆزه چاپديرماق اوچون اونو قاغان حاکيم آدلانديرميشدير.

⁴¹- م . سيد اوف ، آذربايجان ميفيك تفكرونون قايناقلاري، باكي، 1983، صفحه 129-131

⁴²- اوشايق، كؤك ياي خان- نامه نئساتى. لغت ارمغانى، صفحه 315 (تورکجه)

دئمه لي ، دونيا آغاجي آنا، گونش - ايشيق و اونو تجسوم ائتديرن اصلان ، قورد
ايسه آنا اولور . اوندا باساتين آتاسي گونش ايميش.

«قىزىل دۇيوشچو» نون بوينوندا اوچ قاتلي قىزىل لوله لي بويون باغيدا و ائله جه
ده پاپاغيندا اصلان فيقورو و باشينين قابارتماسي واردير. بوخاريدا دئييلن لردن بئله
چيخيركي، بو اصلانلار گونشي تمثيل ائديرلر . بويون باغيداكي اصلان قابارتماسي
ايله «قىزىل دۇيوشچو» نون ميغولوژي آتاسينين هم گونش (اصلان) اولدوغونو
بيلديرميشلر، همده بونونلا اونون قبيله بيرلشمه سي سىلسيله سينين گونشه ،
اونو تمثيل ائدن اصلانا، قوردا (قىلينجينا دا قورد حك اولونموشدور) تاپينديقلاريني
گوزه چاپديرماق ايسنه ميشلر . گونشه اينام تورك ديللي خالقلاردا او قدر گنئيش
يايىلميش كي، اونون شكلىني و يا تمثيل ائدنين شكلىني يالنيز گئيم لرينه
تيكديرمكله، بويونلاريندان اسم قلا كيفايت لنميردليلر . حتا افسانه وي اولو بابالار ،
ايگيدر ، سركرده لر گونشين (بعض آيين) شكلىني پالتارلارينا، پاپاقلارينا
چكديرميشلر. ميثال اوچون ماداي قارادا ماداي گونش شكىلي پالتا گئيرميش.
«گونش تصويرلي قهوه يي اؤرتويونو (ياپينجاسيني) گئيدي»⁴³.

حتا خاقانلار چاديرلارينين اؤنونده گونشين تصويريني چكديرميشلركي ، اونلاري شر
روحلاردان قوروسون . بو عنعنه سون عصرلره كيمي داوام ائتميشدير . دئمه لي سوي
كؤكله افسانه لرده كي ، دئيملرده كي اصلانلار ، قوردلار گونشين رمزيدير . بعض
آذربايجانلي لار ، قوردو آچيقدان - آچيغا گونشين بليرتيسي كيمي وئرميشلر .
آذربايجاندا گونشلي گونده ياغيش ياغاندا دئيرلركي ، قورد بالالاير. نه اوچون ائله
گونشلي هاوادا بو دئيم ايلشله نير ؟ چونكي قورد گونشين بليرتيسي اولدوغوندان
، گونش دوغور ، عوضينه قورد دوغورد دئيلير. آخي گونش لي هاوادا ياغيشين

⁴³ - ماداي- كارا، م ، 1973 ، صفحه 255

ياغماسى عادي حال دگىل. بو طبيعتين آز تصادوف ائدىلن حادىثه لرىندىر . بو حادىثه نى اونون لوغماسى ايله باغلاماغىن بئله بىر سىبى اولاي بىلر. گونش - قورد ياغىشى دوغور ، ياغدىر ، اونون واسىطه سى ايله بىرە برکت يوللاير . قوشا اينام موعىن دىيشىك لىك لرله سوي كۆكله باغلى ميفولوژى دئىم لردە ، افسانه لردە ، ميفولوژى ناغىلاردا، ايناملاردا اؤزونو گۇستىر . بو باخمىدان «اوغوز نامە» نىن اويغور وئرسىياسىنداكى بىر حادىثه ماراقلىدير :

قاغان بۇيوك اوردادا (دوشرگه ده)... (ساغ ياندا)

قىرخ قولاج آغاج تىكه لندى (اوجالندى اونون)

باشىندا بىر قىزىل (تويوق قويدو آياغىنا

بىر آغ قويون باغلادى. ياندا (ائله جه ده) سولدا قىرخ قولاج آغاج تىكه لدى.

اونون باشىدا بىر گوموش تويوق قويدو آياغىنا بىر قارا قويون باغلادى)

بورادادا قوشلار (تويوقلار) آلتاي افسانه سىندە اولدوغو كىمى موختلىف رنگ لىدىرلر. قئىد ائده ك كى ، اوغوز اؤز اوغلانلارينا دونيا آغاجى (افسانه ده قىرخ قولاج آغاجدىر) ، زوومورفىك اونقون (قوش ، آغ و قارا قويون) وئرنىدن سونرا اونلاردا موسستقىل لىك حاكىمىت وئىر . دئمه لى ، ياي - اوخ ، دونيا آغاجى ، اونقون حاكىمىت اولماق ، موسستقىل اولماق اوچون شرط لردىر . دىقت يئتىرن «قىزىل دۇيوشچو» « ده ده آلتاي «ماداي - قارا» سىندا دا ، اوغوزلا علاقه دار افسانه ده ده « اوغوزنامە » نىن اويغور وئرسىياسى) ، نوقاي و سىبىرىن بعضى تورك دىللى خالقلارنىن گللىن لىك پالتارلارىندا قوشلار دونيا آغاجىنى باشىندا اوتورموشلار . آذربايجان ناغىلارىندا « باجىلى - باجىلى » دئىب اينسان دىلى آچان ، اينسانى چتىن لىك دن قورتاران ، كور اولموشلارنىن گۇزونو ساغالدان و س . ياخشىلىقلار ائدن قوشلاردا عادتىن بولاق باشىندا ، سو كئارىندا، آغاج باشىندا راست گلمك اولور . آذربايجان ناغىلارىندا كى « باجىلى - باجىلى » دئىن قوشلارنى بىرى اولاجاق اوغورسۇزلوغو، بىس حادىثه نى خبر وئىر ، دىگرى يامانلىق دان قورتارماغىن يولارىنى ، چاراسىنى گۇستىر . ائله بىل بونونلا قوشلار بىر - بىرىنى تاماملانمىش و ناغىل قهرمانىنا ، طالع سىز اينسانا كۆمك ائدىرلر . بلكه ده « قىزىل دۇيوشچو » نون بۇركونده كى داغ باشىندا بىتن دونيا آغاجىنى باشىنا قونموش قوشدا بئله بىر كىفايتە مالىك ايمىش. قوشون ميفىك سىجىه سى اولماسا ايدى ، ميفىك عالمى تجسوم ائتىدىن دونيا آغاجىنى رمزى اولان آغاجدا وئرمىدلىر. « قىزىل دۇيوشچو » مدنيتىندە ميفولوژى مساله لرىن تام گۇرونوشونون آيدىنلاشماسى اوچون بورادا بىر مساله يە ده اؤترى توخونماق ايسته بىرىك. ايستر «قىزىل دۇيوشچو» « مدنيتىندە ، ايسترسه ده بعضى بللى اولان بىر چوخ داستانلاردا ، افسانه لردە دونيا آغاجى داغدا اولور و اكثرىتىندە آغاجىن دىبىدن دىرى لىك سويو (سونرالار بو عادي سويو چئوبىرلىمىشىدىر) آخىر . دوغرودان ، بئله بىر سويو «قىزىل دۇيوشچو» « ده گۇرموروك . بلكه ده بونون تئخنىكى سبب لرى وارمىش . لاكىن بعضى مولاھىظه لردن چىخىش

pussun اوڭىرلندى. مادىيان شوڭگنن گۈلونون دېيىنە جومدو . ھەر دفعە آت اۋز دوغما يئىرنە قايىدىردى كى دوغسون . دئىيرلر موغىن واخت كئچىدىن سونرا مادىيان يانيندا داچا سودان (سئىرئە لىر بىزىمدىر - م.س.) چىخدى . گۈرونديو كىمىي آتىن بالاسىنن آتاسى يا شوڭگنن گۈلودور ، يادا ھىچ زامان بايىرا چىخمايان سو ايلە علاقە دار وارلىقىدىر ، روحدور. بالانن كۆكۈ سو ايلە باغلىدىر. شوڭگنن گۈلو افسانە وي گۈل دىگىلىدىر . ھىمىن گۈل باشقىردىستانن بورزىيان رايونونداي. ر ماراقلدىر كى شوڭگنن گۈلو ھىمدە uilisikkan (ايلخى چىخان) آدلانىر . دئەمە لى، خالق بو گۈلو آتلارن چىخدىغى ، ياراندىغى گۈل سايىرمىش . بو دئىيلن لردن آيدىن لاشىر كى ، اسكى تورك دىللى خالقلارن بلکہ دە ھامىسى دونيا آغاجىنا ، داغا ، سويا (بولغا) تاپنىمىش و اونلار تاپنىمادا بىرگە خاطرلامىشلار. نە اوچون بو اوچ توس - باشلانغىچ بىرگە ياد ائىدىلمىش؟ بىزچە بونون سىبىي اودوركى ھەر اوچودە ھىمىن خالقلاردا آرو - توس - مقدس باشلانغىچ ، ايلك باشلانغىچدىر . ھىمىن اوچ باشلانغىچا باشلانغىچ اينامى كىمىي باخمىش و ائەلە بونا گۈرە دە داغا ، دونيا آغاجىنا ، سويا (باشقا - باشقا شكىل لردە - بولاق ، چاي ، گۈل ، دىنيز) بىرگە تاپنىمىشلار. قئىد ائىدىگىمىز كىمىي دونيا آغاجى تورك دىللى خالقلاردا او قدر گنىش يايلىمىش كى ، حتا اونون شرفىنە خوصوصى مراسىم، بايرام كئچىرمىشلر. ھىمىن مراسىم، بايراملا باغلىي اون يئىدىنچى - اون سىككىزىنچى عصر دە قئىدە آلىنمىش يازىنن بىر يئىرنە دىقت يئىرك. اورادا يازىلىركى ، اوزن قالا و اونون اطرافىندا ياشايان اذربايجانلى لار آغاجا تاپنىمىشلار . اونلار ارس - آراز چاننن ساحىلىندە تاپنىدىقلار آغاجىن اطرافىندا قوربانلار كسىب بايرام ائىدىرمىشلر⁴⁷. بو مراسىم بايراما بىر چوخ خالقلاردا اولدوغو كىمىي غرىي تووونلردە دە راست گلىرىك. اونلار دونيا آغاجىنن ، آغاجىن شرفىنە كئچىرىلن مراسىم بايرامىنا «خام- يىاش داغىر» دئىرمىشلر. دئىيلن لردن آيدىن اولوركى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنداكى آغاج فىقور تورك دىللى خالقلارن دونيا آغاجى اينامى ايلە باغلىدىر. دوغروودور، بو اينام دونيانن بىر چوخ خالقلارنىدا وارمىش. دئىيلدىگى كىمىي ياشايش طرزىندە كى اوخشارلىغىن تفكوردە حياآتى درك ائتمكلە و اونولا سىخ باغلىي ميفولوژى سىندە يارآندىغى تىپولوگىيا ايلە سس لىشىر. لاکىن گتىرىلن دىل لىر لاپ آيدىن گۈستىرىركى ، «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىي ايلە بىر چوخ تورك دىللى خالقلارن دونيا آغاجىنا، داغا، قوشا اينامىنن ايفادە سىندە ، تقدىم اولونماسىندا ، ھانسى ايناملارلا بىرگە ياد ائىدىلمە سىندە (داغىن، آغاجىن، قوشون بىرگە گۈتورلمە سىي) ياخىنلىق، دوغمالىق ، حتا عىنى لىك واردىر. اگر دونيا خالقلارنن دونيا آغاجىنا اينامى تىپولوژى باخمىدان تورك دىللى خالقلارن دونيا آغاجىنا ياخىندىرسا، «قىزىل دۇيوشچو» آبيدە سىندە كى دونيا آغاجى سوي ياخىنلىغى ايلە باغلىي اولدوغوندىن اورادا مضمون ، تقدىم اولونما

⁴⁷ - باخ : آخوند موللا باغىر مجلسى ، «حياتول قولوب»، 1710- جى ايل ، ال يازماسى

دوغماليغى وادىر. بو ياخىنلىق ھەمىن آيىدە نىن ميفولوژى ايناملارلا باغلى وئىرلىمىش باشقا اشىلالارىندا دا اۋزۇنو گۇستىر. فىكىرىمىزىن تصدىقى اوچون بعضى مېتاللارلا كئچك . پاپاغا قىزىل قانادلى آت فىقورو بركىدىلمىشىدىر (باخ : شكىل 2 ON) ھەمىن آت فىقورودا ميفولوژى ايناملارداكى تىپوگىيا ايلە باغلى اولسادا بورادا تورك دىللى خالقلارن اۋزوملويو ، فردىلىگى وادىر . ايرلى دە آت زومورفىك توتتىمىدن بحث آچدىق و گۇستردىك كى ، تورك دىللى خالقلاردا آت اونقونو اساس اونقونلاردان ايمىش. حتا آت اونقونو او قدر اساس اونقون ايمىش كى ، اونو گونشله ، اينسانلا باغلامىشلار . حىوانلارلا ، قوشلارلا طبعىتىن ايلكىن اينسانن حياتىندا بۇيوك رول اويناين حادىثە لرىنە اينام چوخ اسكى دن يارانمىش و بىچىملىنمىشىدىر . «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنداكى آت فىقورو ماراقلى ميفولوژى كئىفىت لره ماليك دىر . اونون قانادى و ايرى كئچى بوينوزلارى وادىر. بو موتيو تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى گۇروشلىرى ايلە سس لشىر . ايندى **اوخشار ، سس لشن يئرلره دىقت يئتىرك . باش- شار سس لشن يئرلره دىقت يئتىرك .** باشقىرد خالق داستانى «اورال باتىر» دا اورال باتىرا ياغىشلانمىش آقبوز (آغ بوز) آت تولپاردىر ، يعنى قانادلىدىر . بئله قانادلى اتلارلا تورك دىللى خالقلارن اسكى گۇروشلىرله ، ايناملارلا باغلى داستانلارىندا، ميفولوژى ناغىلارىندا و بو ادبى نومونە لرىندە راست گلمك اولور. مېتال اوچون كوراوغلونون مشهور قىر آتىدا قانادلى اولموشدور . كوراوغلونون اسكى قوشمالارىنن بىرى بئله دىر:

«جانىم قىرات ، گۇزوم قىرات ،

سنى مېنن آلا مورا ،

ھەر يانىدا جىفتىر قانات

ايراق يوللار ارمغانىدىر»

قىراتىن آلوودان، اوددان قانادى دا اولمالي ايمىش. اونا واختىندان قاباق «بنى اينسان گۇزو باخدى» غىندان قانادلارى ارمىشىدىر . آتىن آلوو - اود قانادى اولماسى شوبه سىزكى اونون كۇكونون گونشله باغلى اولدوغونو گۇستىر. مقدس لرىن، اولو بابالارىن، افسانە وى ايگىلرىن قانادلى آتى، «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىندە كى قانادلى آتلا، ميفولوژى باخىمدان سس لشىر. «قىزىل دۇيوشچو» پاپاغىنداكى آتىن ايرى كئچى بوينوزودا وادىر . «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىندە كى بىر فىقورو ياد ائتمك يئرئە دوشر . اورادا كئچى فىقورو خوصوصى يئرتوتور. بو گۇستىركى ، دۇيوشچونون قىلە بىرلمشە سى سىلسىلە سى ، خالقى كئچى يە تاپىنمىشىدىر . كئچى اونقونونا اينام چوخ تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى سىندە، افسانە وى ناغىلارىندا اۋز عكسىنى تاپمىشىدىر. مېتال اوچون كوراوغلو داستانىنن توركمن وئىساسىنىن بىر يئرئە كئچىنىن ميفولوژى سىجىە سى اۋزۇنو آپ آيدىن شكىلدە گۇستىر . «خبرى كىمدن آل، قئزىم بە ي دن آل ، قئزىمىن قوون دويە سىنىن چوبانى بىرگون

گلىب دئدى: قننئىم آغا ، منىم باخديغىم سورونون ايچىندە بىر سودلو كئچى وار . او كئچى بىر آز اوت يىپە ن دن سونرا سورودن آيرىلىپ ، قىبرىستانلىغا گئدىر . من اونو هئچ ساخلايا بىلمىرم . آخىر اونون قاراباقارا ايزىنە دوشوب مزارلىغا واردىم . او كئچى بىر قىبرىن باش اوجوندا دۇردو . قىبرىن - كوردان بىر ذات چىخىپ ، كئچىنى امدى ، ياخشى امىب دوياندان سونرا او ذات يئنه قىبرە گىردى . كئچى سورويە قايتىدى . اوندا قننئىم دئدى : سن سورونو باشقا يئره سورە يدىن . - قننئىم آغا هر طرفە سورودوم ، گۇردوم كى ، هئچ علاج يوخدور . كئچى او مزارىن باشىنا هرگون گئمه سە دايانا بىلمىر . ائرتە سى گون چوبان سورونو اوروشە چىخاراندا قننئىم آغادا اونونلا گئتىدى . قويونلار چۇلە يايلىپ قىبرىستانلىغا طرف گئتىدى⁴⁸» كوردان - قىبرىن چىخىپ كئچىنى امن ذات اوشاق ايمىش و اوگله جە گىن بۇيوك ايگىدى قوراوغلو سو - كوراوغلوسور اولور . اوشاغي - قوراوغلانو - كوراوغلانو كئچى بىر . آپارىلمىش آراشدىرمالاردا آيدىنلاشدىرىلمىشىدى كى ، اسكى دە كوراوغلو- قور اوغلو طبيعتىن دىرىلىپ اۇلمە سىنى تمثىل ائدىرمىش . سونوالار دىقق دئىلسە اون آلتى - اون يئددىنچى عصرلردن همىن اوبراز ايجتىماعى- سياسى معنا قازانمىش ، خالق قهرمانى كىمى بىچىملىنىشىدىر⁴⁹ . طبيعتىن اۇلوب دىرىلمە سى حادىثە سىنىن اينسانى لىشىدىرىلمىشىنى كئچىنىن بۇيوتمە سى مىفولوگىيا عالمىندە تصادوف حال دگىلىدىر . كئچى تورك دىللى خالقلاردا يازىن بلىرتىسىدىر . محض بونا گۇرە دە بىر چوخ تورك دىللى خالقلاردا ، ائله جە دە آذربايجانلى لاردا كئچى يازى «گئىرن» گونشله ، اونون بلىرتىسى اودلا بىرگە ياد ائدىلىر . تصادوفى دگىل كى ، اود (گونشىن بلىرتىسى) ان آغىر واختلاردا كئچى يە كۇمك ائدىر . بو باخىمدان آذربايجان ناغىلى «يئتىم عىسى» اودون (گونشىن) كۇمگى ايله اونو دولاندىران كئچى - يازا و اونون نعمت لرینه يىپە له نىر . كئچى ياز طبيعتىن دىرىلمە سى ايله باغلى اولدوغوندان اونون قايغى سىنادا قالىرلار . او ، يازىن گلە سى مراسىمىندە يازى آچىقدان - آچىغا تمثىل ائدىر و كئچى - ياز قىشىن بلىرتىسى كوسا ايله موبارىزە آپارىر . آذربايجانلى لاردا «كوسا - كوسا» اويون - مراسىم تاماشاسى بئله بىر موبارىزە يە حصر اولونموشدور⁵⁰ . دئمه لى ، «قىزىل دۇيوشچو» مدنىتىندە كى كئچى يازىن - ياز محصوللارىنىن رمزىدىر . همىن كئچى «سودلو كئچى» توركمن لردە طبيعتى دىرىلىدىر (ذاتى امزىدىرىر) . آذربايجانلى لاردا ايسە يئتىم عىسى نى ، عومومى لشمىش شكىلدە دئىلسە گۇزونو ،

⁴⁸ - قوراوقلى- آشقابات ، 1908 ، صفحە 44

⁴⁹ - باخ : م . سىد اوف ، «آلى كىشى و كوراوغلو اوبراز لارىنىن پىروتوتىپلىرى حاقىندا» آذربايجان ژورنالى ، 1978 ، 3 on .

⁵⁰ - باخ : على سولطانلى ، آذربايجان دراماتورگىياسىنىن اينكىشافي تارىخ بندن ، باكى ، 19640 ، صفحە 37

طبيعىتىن دىرىلمە سىنە (بو ھم اووچو ، ھم مالدار ، ھمدە اكينچى اوچون واجيب ايدى) ، يازىن گلەمە سىنە دىكن لرى بسلە بىر ، قايغى سىنا قالير. تاجىنلر اينانيردىلاركى ، كئچى اونقونو انسانلار پيس روحدان قورويور . محض بونا گۇرە دە اونلار يئنى دوغولموش اوشاغىن نىن سىنە كئچى درىسى قويوردولار. ھمىن اينام آلتايلاردا دا وارمىش. اونلار بئشيك دن داغ كئچى سىنە ، قوشون سومويونو آسارمىشلار. بونا دا «مالتراق» دئيرمىشلر. توركمىن لىر كئچىنىن بونوزونو مقدس سايرمىشلار. بئلە ميثاللارنى ساينى آرتيرماق اولار . داغ كئچىسى ، كئچى ايلە باغلى يادا سالديغىمىز ايناملار آپ آيدىن گۇستىر كى يا داغ كئچىسى و يا اھلى لىشدىرىلمىش كئچى اونقون ايمىش. كئچى ايلە علاقه دار اينامدا بو و يا باشقا تورك دىللى خالقلاردا باشقا - باشقا شكىلدە اۇزونو گۇستىرمىشدير. آراشدىرىچىلار قئىد ائدىرلر كى ، باغ كئچى سىنە ايناما قىرغىزلاردا ، توركمىن لردە ، اۇزىك لردە و ب . تورك دىللى خالقلاردا راست گلمىشلر. كئچى باشلى جا اونقونلاردان اولدوغوندىن ھمىن خالقلار يازى تمثىل ائدىن كئچىنىن شرفىنە بۇيوكلو - كىچىك لى گنىش ، دار دايرە دە مراسىملر كئچىرمىشلر . بئلە مراسىملرە واخىتىدا موعىن دە بىشيك لىكلرە ، بعض ، تام ، بعض قالىق شكىلدە ياد ائدىگىمىز خالقلاردا وارايمىش. ميثال اوچون تووينلر ، سارى كئچىنىن شرفىنە مراسىم كئچىرمىشلر. آراشدىرمالار گۇستىر كى ، آذربايجانلى لاردا دا واخىتلە كئچى اونقونو ايلە باغلى مراسىم وارمىش. بو مراسىم سون زامانلار كىمى ياشايرمىش. ايرلى دە دئىلدىگى كىمى بو مراسىم - تاماشا «كوسا - كوسا» آدلانىر. يازىن گلىشى ايلە كئچىرلن بو مراسىم - تاماشادا قىشى تمثىل ائدىن كوسا ايكى جانلى ، حامىلە كىمى گۇستىرلىر:

«كوسا ما ال وورماين

كوسام ايكى جانلىدىر»

قىشى تمثىل ائدىن كوسا نە اوچون ايكى جانلىدىر ؟ چونكى قىش گندىرسە ، اولورسە ، حىات صحنە سىندىن چىخىرسا ، اۇزونون يئرىنى يازا وئىر . قىش يازا حامىلە دىر. اىستر - اىستىم او بو «اوشاغى» - يازى دوغمالىدىر . مراسىم - تاماشانىن سونونا ياخىن كوسا ايكى لىشىر. بىر آدام يانيندا كئچى كوسالار ياخىن لاشىر. كوسالار ھمىن آدامدان كئچىنى آيرلار و اساس وارىانتلاردا گۇرە كئچى كوسانى اۇلدورور. توپلاشانلار شادلىق ائدىرلر . بو مراسىم - تاماشادا كئچى آچىقدان - آچىغا يازى تمثىل ائدىر . كئچى مقدس ، اساس اونقون سايبلىدىغىدىن تارانچىلار بعض خستە نى دە كئچى اونقونونا تاپىنما ايلە «موعالىجە» ائدىرمىشلر. ايرىمىنچى عصرىن اول لرىندە تارانچى باقىشىلار باسقىلارنى خستە نى توغون اوستوندى اوتوردامىش ، خىالى گۇپە قالدىرارمىش و اوندان تئز - تئز سوروشارمىش :

گۆي كىچى گۆزويون قاباغىندا جانلارنىرمى ؟ خستە موئىت جاوات وئىركىن گۇيا ساغالىرمىش. كىچىن گۆي رنگ دە اولماسى اونون مقدس ليگىنە ايشاره دىر. گۆي رنگ گۆي تانرى سىنا عايىد دىر . اسكى دە، ميفولوژىسىندە خىوانلارنى مقدس ليگىنى بىلدىرمك اوچون اونو گۆي رنگى تصور ائدرمىشلر . مقدس ليك علامتى اولاراق اوزانلار ، باشقى لار كىچى درىسى گىرمىشلر . كىچى اونقونونون ايزلرئىنە دە دە قورقود بوي لارئىندان «باي بورانىن اوغلو بامسى بئىرك» دە راست گليرىك. بو مساله ايندىيە كىمى نە دە دە قورقود چولارنى ، نە دە ميفولوگىيا آراشدىرىجىلارنىن دىقتى جلب ائتمە مىشىدىر. بئىرك گۆزل - گۆچك بانى چىچە گى آماق اىستە بىر. بو اىستە كە چاتماق چتىن اىدى . چونكى قىزىن دلى - دولو قارداشى باجىسىنى اىستە يە نى اۆلدوروموش. جاماعاتىن مصلحتى ايله بو اۆلوم دىرىم ائلچى ليگىنە هامىنىن حۇرمت ، سۇزونه عمل ائتىدىگى قورقود گئدىر. قورقود بو ائلچى ليك دە ، قاچما - قومادا قىزىن قارداشى دلى قارجارىن الئىدن قورتارماق اوچون اىكى آت - بىر «... كىچى باشلى كىچر آيغىرى ، بىر توغلو باشلى دورو آيغىرى» اىستە بىر. مگر بو مشهور آيغىرلارنى بئله آدلانمالارى تصادوفى دىرمى ؟ البته بوخ ! بىزچە هر اىكى آيغىر واختىلە دوغرىدان دوغرىيا كىچى باشلى ، توغلو باشلى تصور اولونورموش . چونكى آتلارنى دورلو- دورلو زومورفىك باشلى اولمالارى قبىلە بىرلشمە سىندە اىكى اونقون اساس اولدوغونو گۇستىرىر. قورقود بئله آنا اونا گۆرە مئىركى ، اونو قبىلە بىرلشمە سىنىن اونقونو كىچى و توغلو (قوبون) مودافىعە ائتىسىن. آخى اىرلى دە قئىد ائتىدىك كى، تورك دىللى خالقاردا داغ كىچىسى اينسانلارى پىس دن، ياماندىن قورويور. دئمە لى ، قورقودون بئله آتلارا مئىمە سى ميفولوژى باخىمدان اساسلاندىرىلمىشىدىر. بىز اىرلى دە گۆردوك كى ، آلتايلاردا («ماداي- قارا» داستانىندا) اينسان طالعى حاققىندا خبر وئرن قوقو قوشلارى آت باشلىدىلار. دە دە قورقود دا آت كىچى باشلىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» دە ايسە آت كىچى بوينوزلو و قوش آت باشلى ، آت كىچى بوينوزلو ، قوش قانادلىدىر . دئمە لى، زومورفىك توتتملىرى بئله بىر- بىرىنە ياخىن شكىلدە تصور ائتمك دە بىر معنا اولمامىش دگىلدىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قبىلە سى آتىنى داغ كىچىسى بوينوزلو و قانادلى تصور ائدركن او اينانيرمىش كى اوچ زومورفىك اونقون خوصوصى ايله قوشلا ، كىچى اونو قورويور. آلتايلى قوشو آت باشلى وئىركىن بئله ليكلە اىكى زومورفىك اونقونونو گوجونو بىرلشىدىرىر . بونولا همده اؤبرە نىرىك كى ، همىن قبىلە بىرلشمە سىندە اساسن اىكى زومورفىك اونقون گوجلودور . اوغوزلو (دە دە قورقود داستانىنا گۆرە) آتى كىچى باشلى ائتمكلە اوزونو پىس دن قوروماغا چالشمىش و گۆرونور كى لاپ قاباقلار اونلاردا دا كىچى اساس اونقون اولموشدور.

بئله چىخىركى ، آلتايلارنى «قىزىل دۇيوشچو» نون قبىلە بىرلمشە سىنىن، اوغوزلارنى ايناملارنىدا موشتىرك ليك، عىنى ليك (آت ، كىچى ، قوش) واردىر .

خوصوصى ايله كئچى اوغوزلاردا «قىزىل دۇيوشچو» قىيله بىرلشمە سىندە عىنى مقصد داشىمىش اونقوندور. كئچى اونقونو دئمك اولاركى ، آذربايجانلى لاردا ، توركمەن لردە و ب. خالقلاردا يازى تمثىل ائتمىش ، پىسلە ، يامانلا موبارىزە آپارمىشىدور . بو بىر داھا اىثبات ائدىركى «قىزىل دۇيوشچو» نون قىيله بىرلشمە سى ايله باشقا تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى تفكورو عىنى قايناقدان قىدالانمىشىدور. كئچى اونقونو ائله گئنىش يايىلمىش كى ، بعضى تورك دىللى سوي بىرلشمە لرى ، قىيله بىرلشمە لرى سىلسىلە لرى ، اۆزلىرىنى همىن اونقونلارن آدى ايله آدلاندىرمىشلار . مىثال اوچون توركمەن قىيله بىرلشمە لردىن بىرى تكة (اتركك كئچى) آدلانىر . توركلردە سارى كئچىلى آدى قىيله وارمىش⁵¹. دئمە لى «قىزىل دۇيوشچو» نون قىيله بىرلشمە سى سىلسىلە سىندە ، خالقىندا يازىن بلىرتىسى كئچى باشلىجا زومورفىك اونقون اولدوغوندان اونون پاپاغىندا دا فىقوورو اۆز يئرىنى توتوموشدور . گۇرونديوو كىمى «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا باشلىجا زومورفىك اونقونلار ، آرو توسلار بو و يا باشقا شكىلدە عكس اولونموشلار . «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا كى آتىن نه اوچون كئچى بوينوزلو، قوش قانادى اولماسىنىن سىبى دىيە سن آيدىنلاشدى . شوبهە سىزكى «قىزىل دۇشچو» نون منصوب اولدوغو سوي بىرلشمە سى سىلسىلە سىنىن، آىرى - آىرى قىيله لرى قوشا، كئچى يە تاپىنمىش و محض بونا گۇرە دە اونلار آتا باشقا اونقونلارن (قوش، كئچى) علامت لرىنى بلىرتىلرىنى قانادى، بوينوزو علاوه ائتمىشلر. بىزجە آىرى- آىرى حىوانلارن بىرگە اونقون كىمى تصوّر ائدىلمە سى هم او قىيله نىن اۆزونده ايكى اوچ اونقونا تاپىنمادان، همده سوي لارىن، قىيله لرىن بىرلشمە سىندىن سونرا يارانمىشىدور. سوي لار ، قىيله لرى بىرلشدىكجە اونقونلار، سونرالار تانرى لار بىرلشمىش، بئله لىكلە، بىچىملىنمىش، بعضن ايسە زامان كئچدىكجە اونلارن بىرى غالىب گلمىشىدور. ميفولوژى عالمده ، بئله موبارىزە دە غالىب گلمە گىن ايكى سىبى اولور . بىرى ، بلكە دە باشلىجاسى ، بو و يا باشقا اونقونا تاپىنان سويون، قىيله نىن بىرلشمە دە توندوغو موقعدىر، دىگرى ايسە اونقونون همىن قىيله لرىن معىشتىندە كى رولودور . اگر اونقون معىشتلە سىخ باغلى ايدىسە، اگر اونا تاپىنان قىيله لرى بىرلشمە سىندە قووتلې، گوجلو ايدىسە اونون اونقونو، تانرىسى دا باشقالارىنى يئنىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا اوق و خ واردىر، اونلارن «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىندا اولماسى جىدى ميفولوژى ، ميفولوژى دۇلت قانونلارى ايله سىخ باغلىدىر. اوق- اوق تورك دىللىرىندە چوخ معنالى سۇز دور. مىثال اوچون ، معلوم ، مشهور معناسىندان باشقا اونون قىيله داخلىندە كى بىرلىك (اىنسان قورويو) ، عايىلە ، چاغىرماق ايرىن قالان

⁵¹- علي رضا يالمان (يامسین) جنوبدا توركمەن اوماقلارى ، ايكى كىتاب أنقارا ، 1977 ، صفحه 128

***** ص 66 و 67 دوشوبدور *****

سونرا اوغوز قاغانين سۇيىنمە سى تصادوفى دگىلدير . چونكى ياي - اوخ اوغوزلاردا مقدس سايلىرميش و ائله بونا گۆره ده اوغوز قاغان اونلاري مقدس بير شئي كيمي اوغلانلاري آراسيندا پايلاير . ياي - اوخا تاپينمانين ، اثتيرامين ايزلرينه بير چوخ تورك ديللي خالقلاردا ، او سيراتان آذربايجان افسانه لرينده ، داستانلاريندا ، ناغىللاريندا ، حتا ايل-سايارى اثرلرينده راست گلمك اولور .

علمه اوغوزلا باغلي موسلمانلىق دان قاباق و موسلمان وئرسىيالى داستان ، دئيم بلليدير . اوغوزنامه نين اوغوز وئرسىيالى موسلمانلىق دان قاباق اولاندير . رشيدالدين نين و خيوه خانى ابوالغازى نين وئرسىيالى داستاندا دا ياي- اوخا تاپينمانين ايزلري آچىقجا اوزونو گۇستير : اوغوز اوغلانلارينا دئدي : «قىزىل ياي تاپىپ گتيرن اوچ بۇيوك (قارداشلار) اونو بۇلوب اوز آرانيزدا پايلاشديرينيز . سيز بوزوق آدلاناچاقسينيز . سيزين يارانچاق نسلينيز لان دونيانين آخيرينا كيمي بوزوق آدلانسين . اوچ اوخ گتيرن اوچ كىچىك قارداش و اونلاردان تۇره ينلر دونيانين آخيرينا قدر اوچوق آدلانسينلار . سيزين تاپديغينيز ياي و اوخلار آداملار طرفيندن دوزه لدلمه ميشدير . تانري طرفيندن گۇندريليدير . بيزدن قاباق ياشايانلار ياي شاه ، حاكيم ، اوخو ايسه انلچى سايرديلار ، چونكى ياي ، اوخو مانسى ايستيقامته يۇنلديلسه اوخدا او طرفه اوچور⁵² . ابوالغازى دن گتيريلن پارچادان آيدىن گۇرونور كي ، موليفين ياشادىغي دۇرده بئله (اون يئددىنچى يوز ايل ليك) ياي - اوخا اثتيرام ، تاپينما اوزونو قورويوب ساخلايا بيلميشدير . بوردادا دا اوغوز قاغانين اوغلانلاري ياي - اوخو تاپىقدان سونرا حاكيمته بيه لنرلر ، اوغوز قاغاندان قاباق ، اوغوز اوزو و نسلي ياي - اوخو گۇي دن گلمه ، تانري طرفيندن گلمه سايميشلار . ائله بونا گۆره ده بئله ياي - اوخا بيه لن لر گون دوغاندان - گون باتانا قدر حاكيم اولورموشلار ، ايسترسه ابوالغازينين وئرسىيالىدان آيدىن اولوركي ، اوخ ياي تابدير ، ياي حاكيمت ، اوخ ايسه اونا تابع اولاندير . ائله گۇرونور بو و بو كيمي دليل لره ايستيناد ائده رك آراشديريجيلار چوخ دوغرو اولراق ، بئله قناعته گليرميشلر كي ، ياي حاكيمتين ، اوخ ايسه واسسالليغين ، تابع ليگين علامتى ايميش⁵³ . اوخ گوندرن و يا اوخ داشيان حاكيم واسسالي اولان حاكيم ايميش . يئري گلْميش كن قئيدائده ك كي ، بيرقبيله يه ، قبيله بير لشمه سينه اوخ يوللاماقلا سوي بيرلشمه سيني ، قبيله ني همده يوروشه ، بۇيوك دويونه ، شوله نه چاغيرارميشلار . دئمه لي ، ياي - اوخ تورك ديللي قبيله بيرلشمه لرينده ، خالقلاردا ايجتيماعي - سياسى معنا داشيرميش . ائله

⁵²- خيوه خانى ابوالغازى ، شجره يي تركمه (توركمن جه) م- ل ، 1957 ، صفحه 27
⁵³- عوئمان توران ، اسكي تورك لرده اوخون حوقوقى بير سيموول اولراق ايشله نمه سى ، بوللنتن (توركجه) جيلد دوققوز ، صفحه 35.

محض بونا گۆرە دە ھەر بىر سوي بىر لشمە سىنين ، قىبلە نىن اۋزونه مخصوص اوخو اولموشدور.

«قىزىل دۇيوشچو» مدنيتىندە كى اوخلارنى ميفولوژى و حاكىمىتلە علاقه سىنى آيدىنلاشدىرماق اوچون بىر مسالە نى دە بوردا اۋترى دە اولسا ياد ائتمە گى گرك لى سايبىرىق: ياي- اوخ تورك دىللى خالقلارنى دۇلت لرىندە باشلىجا ميفولوژى ايناملاردان اولدوغوندىن اونو قىبلە بىرلشمە سىنين ، خالقين ، نهايت ، دۇلتين علامتى اولراق ، موعاصىر تترمىنلە دئىلسە ، **گنرب** كىمى پوللارىنا حك ائدىرمىشلر. ميثال اوچون ، سلجوق خاقانلارى ، او سىرادان توغرىل بە ي پولوندا ياي و اوخ شكىلنى حك ائدىرمىشلر ، توغرىل بە يىن ھىجرى 444-اىلدە كسىدىرىگى قىزىل پولون ھەر ايكى طرفىندە ياي- اوخ حك اولونموشدور. پولون آرخا طرفىندە كى يايىن اىچىندە عربچە «لىللا» يازىلمىشىدىر. مليك شاه ، بۇركوباروق و ب. سلجوق خاقانلارنىن پوللارىندا بئلە يازى واردير . يايىن اىچىندە «لىللا» سۇزونون يازىلماسى پولو كسىدىرمىش خاقانىن و اونون منصوب اولدوغو خالقين دونيا گۇروشو ، دونيانى درك ائتمە سى اىلە سىخ باغلىدىر. عرب سۇزو «لىللا» چوخ معنالىدىر. اونون «آلاھا مخصوص» ، «آلاھىن كى» ، «آلاھا» معنالارىدا واردير. اوندا بئلە چىخىركى ، ياي - اوخ آلاھا مخصوص دور. خاقانلارنى يايىن اىچىندە لىللا سۇزونو يازدىرماقلا يايىن - اوخون مقدس ليگىنى بىلدىرمك اىستە مىشلر . بو ھمدە باشقا بىر مقصدى دە گودموشدور ، اونلار بونولا حاكىمىت لرىنى «ياي - اوخو» اىلاھى تانرى ، گۇي طرفىندە قوروندوغوندا گۇزە چارىدىرىمىشلار. خاقانلار يالنىز پوللارىندا دگىل ، دامغالارىندا ، **توغرالارىندا** ياي و اوخ شكىلى چكىدىرمىشلر ، سورىە موليفى يازىركى ، توغرىل بە يىن خليفە ال قايمە يازدىفى مکتوبون باشىندا ياي - اوخ شكىلى وارمىش . دامغادا ياي- يايىن تصويرىنىن حك اولونماسى كئچن عصرىن سونونا قدر آلتايلاردا وارامىش. خالقلارنى پوللارىندا كى ، توغرالارىندا كى ، دامغالارىندا كى ، مکتوبلارىندا كى ياي - اوخ بىلدىرىركى ، ھمىن خاقان واسسالى (اوخ) اولان حاكىمدىر. (ياي) اوندا «قىزىل دۇيوشچو» نون بۇركوندا كى دۇرد اوخون معناسى آيدىن لاشىر . بو اوخلار بىلدىرمىشلر كى ، «قىزىل دۇيوشچو» نون خاقان و يا تكىن اولدوغو دۇلت واسسالى دۇلت ايمىش . بىزچە بورادا اوخون دۇرد دنە اولماسى دا تصادوفى دئىلدىر ، دۇرد اوخلا ھمىن دۇلت بىلدىرمك اىستە مىش كى ، اونون دونيانىن دۇرد جھتىندە ، دۇرد طرفىندە واسساللارى وارمىش . اوغلونون گلە جكدە دونيانىن دۇرد طرفىندە حاكىم اولماق آرزوسوندا اولان ماداي - قارا اونون بئشىگىنى دۇرد آغاجدان - دونيا آغاجىندان آسىر و گوبە گىندە كى باغىرساغىدا آغاجلارا باغلايىر.

اوخ يالنىز «قىزىل دۇيوشچو» نون پااغىندا دگىل ، قىزىل كۇينە گىندە ، اوزون بوغاز قىزىل آياق قابىسىندا واردير ، دىقت ائدىن ، كۇينك و آياق قابىدا كى ھەر بىر دئتال ،

پارچا آيرىلىقىدا اوخ اوجودور. هر اوخ اوجونون ايچىندە دە يئنه اوخ اوجو واردير. بو اوخ اوجلاري بىر داھا تصديق ائدير كي «قىزىل دۇيوشچو» نون دۇلتىندە اوخ مقدس سايبلىرىمىش . اوخ اوجلارنىن كۆينك دە اولماسى بىر ايناملادا باغلىدیر. بعضى تورك دىللى خالقلار اينانيردىلار كي ، اوخ اينسانى پيس حاللاردان قورويور. شورلار سون و اختلار كيمي اوشاغي پيس روحدان قورماق اوچون اونون بئشىگينه ياي - اوخ قويارمىشلار . ياقوتلاردا يئنى دوغولموش اوشاغي پيس روحلاردان قورماق اوچون اونون بئشىگىنىن اوستوندىن كىچىك ياي - اوخ آسارمىشلار. قىزىلار اوشاغي قوروماق اوچون ائودن و يا بئشىك دن ياي- اوخ آسارمىشلار. تئلتوتلار و قوماندىنلار اينانيردىلار كي ، اوشاقلاري حىمايه ائدن اىلاھه - ماي - ene ماي آنا و يا اوماي - ene اوماي آنا الينده ياي و اوخ يئنى دوغولموش پيس روخلاردان قورويور. تئلتوتلار اوشاغي بئشىگه ايلكىن قوباركن آلقىش سۆز دئيرلر. همىن آلقىش سۆزدە دئىلىر كي ، اوشاق هامىسى ماي - eNe-NiN ماي آنانىن قىزىل يايى وار. خاكاسلار، قاچىنلار اوماي - ائىننىن (اوماي آنا) پارچادان فيقورلارنى تىكردىلر و يانينادا كىچىك ياي - اوخ قوباردىلار. تورك دىللى خالقلارنىن چوخو تزه دوغولموش اوشاغي بئشىگىنىن اوستوندىن ياي - اوخ آسارمىشلار.

ياي - اوخ حاققىندا دئىلىن لردن بئله آيدىنلاشىركى ، ياي - اوخ تورك دىللى خالقلاردا مقدسدير ، ياي مستقىل دۇلتىن ، اوخ واسسالىغىن بلىرتىسى دىر. ياي - اوخو يا بىرلىك دە يادا آيرى - آيرىلىقىدا گنىم لرىندە داشىيانلار دۇلتىن بۇيوك نومىندە لرى، خاقانلار، تكىن لر ايمىش لر، سونرا گۆره جگىمىز كيمي دئيه سن بۇيوك قاملار - شامانلاردا پالتارلارنى ياي - اوخ شكلى چكدىرمىشلر، ف . ائنگئلس ياي - اوخون اينسان جمعيتىندە اوينايدىغى رولا بۇيوك اهميت وئىرك يازمىشىدېر كي ، ياي و اوخون اىختىراسىندان سونرا اوو حىوانى اينسانىن دايمي يئمه گى اولور. «... اوچولوق ايسه نورمال امك ساحه لرىندىن بىرى اولور.» ياي - اوخون بۇيوك تصروفات و اوزونو، قبيله نى مودافىعه اهميتى شوبهه سىز اسكى اينسانىن تفكورونه تدرىج تائىر ائىدىردى . ائله بونا گۆره ده ل . پ. پوتاپوو يازىركى ، ياي - اوخ «قبيله قورولوشونون ايدئولوگىياسىنا تائىر ائتمه گه بىلمزدى» ياي- اوخ اسكى اينسانىن، طبيعت دن آسيلي وضعيتنى خئىلى يونگول لشدىرىردى. اينسان بو سيلاحىن رولونو داھا چوخ حىس ائدىكجه اونو ميفىك لشدىرىردى ، اونا يئنى- يئنى ميفىك صىفت لر وئىرىردى . ياي - اوخون تورك دىللى خالقلارنى دۇلت دوزومونده ، ميفولوژى تفكورونده ، اسكى دۇرون دونيا گۇروشونده توتدوغو موقعى داھا ياخشى تصور ائتمك اوچون بعضى مساله لرى ده آيدىنلاشدىرماغى گرك لى بىلىرىك.

تورك دىللى خالقلاردا اوخ همده عاييله ، سوي ، بوي بىرلشمه سى ، قبيله دئىمك ايمىش . بىزجه اوخ بو معنا و معنا چالارلارنى سونرادان قازانمىشىدېر . يوخارىدا اوغوز نامە لردن گۇردوك كي ، اوغوزلار ياي - اوخا بىيه لىن دن سونرا

مۇستقىللىق لىشىرى. ھاكىمىيەت ، ئونقون ، تورپاق الدە ئىدىرلەر. ئوخون بىلە بىر مېفولوژى ، دۆلت سىجىھ سىي ئونو عايىلە ايلە، سوي لا باغلامىش و بو آنلايىشلاردا ايفادە ائتمىشىدىر . بىللىدىركى ، ياي - اوخا اينام، ائحتىرام تورك دىللىي خالقلاردا مەيشتى ايلە باغلىدىر. يا - ياي- اوخ كولتو اوچولوقلا علاقه داردىر. ياي - اوخا اينام ھەمىن خالقلاردا او قدر گوجلۇ ايمىش كى ، او يىنىي يىتمە لىرىن حايات قورمالارىندا بۇيۇك رول اوينايمىش . مېفولوژى ، ائنتوقىرافىك افسانە وي - تارىخى ، تارىخى بديعى ماتىرىياللاردا ئايدىن اولوركى ، اوچولوقلا مشغول اولان ھەر بىر عايىلە دە ، قىيلە دە يىنىي يىتمە ياي چكىب، اوخ آتیب اوو اوولامادان عايىلە قورا بىلمزمىش ، او ، مۇستقىل عايىلە باشچىسى حوقوقونو قازانا بىلمزمىش. ائلە بلكە دە بونا گۇرە ، اوخ عايىلە نىن، سويون بلىرتىسىنە - علامتىنە چئورلىمىش و سونرالار ھەمىن آنلايىشلاردا ايفادە ائتمىشىدىر. اوخ(ياي)ا تاپىنان سوي ، قىيلە بعضى و يا باشقا زومورفىك اونقونلار آنتروپومورفىك ايناملار كىمىي اوخو اۋز سويونون، قىيلە سىنىن آدى كىمىي قبول ائتمىشىدىر. سونرا گۇرە جە يىك كى ، بعضى قىيلە لىر اوخو، بعضى لىر ايسە يايي اۋزلىنە آد گۇتورموشلار. «اوغوز نامە» دن آيدىن گۇرونوركى اوغوز قاغان ياي و اوخو تاپانلاردا بوزوق و اوچوق آدلانىدىر. قىيلە بىرلىشمە لىرىن بوزاق اوچاق آدلانمىلاردا يالنىز اوغوزلاردا دگىل ، بىر چوخ تورك دىللىي خالقلاردا اولو بابالارىنىن دونىانى درك ائتمە لىر، ايدىئا لارى، مېفولوژى گۇروشلىرى ايلە سس لىشىر. يىرى گلمىش كىن يادا سالاق كى ، «بوزوق» آدىنداكى «بوز» سۇزو اسكى ايناملاردا باغلىدىر. «آغ» و ائلە جە دە «بوز» رنگى اولگىن تانىرىن رنگىدىر، ياخشى لىغىن علامتىدىر. بوزوقلار اوغوزون گونشىن بلىرتىسى ، اونون اينسان صىفت لىر تجسۇمو اولان ، گۇيدىن شوا ايجىندە ائىن قىزدان دوغولموش اوغلانلاردا (گون خان، آي خان، اولدوز خان) . اونلار گونشە ، گون چىخانلا باغلى اولدوقلارىندا كىچىك قارداشلارىنىن اوستوندورلر. محض بونا گۇرە دە اونلاردا بوزاق ، يعنى اولگىن لە - بوش تانىرى ايلە ، گونشە ، باغلى عايىلە، سوي آدلانىمىشىدىر . كىچىك قارداشلاردا (داغ خان، تنىز خان، گۇي خان) ايسە دونيا آغاجى ، آغاج باشلانغىچىنى ، سو باشلانغىچىنى تجسۇم ائتىدىن ، سويون اورتاسىنداكى آغاجىن ايجىندىن چىخان قىز دوغدوندىن، بىرىنچى لىرە نىستىن اىكىنچى درجە لىر اولموش و اونلاردا اوچوق آدلانىمىشىدىر . بىللىدىركى ، تورك دىللىرىندە «اوج» لو باشلانغىچ اساس ايمىش. بونا گۇرە دە ھەمىن اوغلانلار اوچوق آدلانىمىشلار. سوي، قىيلە، قىيلە بىرلىشمە سىي آدلارىندا اوخ (اوق) كومپوننتىنە راست گلمك اولور. مېثال اوچون تونوقوق آيىدە سىندە اونوق آدى قىيلە بىرلىشمە سىنىن آدىنا سىخ- سىخ راست گلىرىك : «اونوق قاغانى بىزىم ياغىمىز اولدو .» يىنە بىر مېثال : «اونوق خاقانى ھامىسى (خالقسىز) يوروشە گىتدى.»

اونوقلار تورك دىللى خالقلار تارىخىندە بۇيوك رول اوينايمىشلار. و.و. بارتولد دفعە لرلە بو بارە دە بحث ائتمىشىدیر. اوق (اوخ) كومپوننتىننن ایشتىراك ائتىدىگى سوي ، قبیله، قبیله بىرلشمە سى سىلسیله لریننن آدلاری اون دوققوزنجو یوز ایل لیگین سونونا قدر موجود ایمیش . بیزجە قازاق خالقینن سوي كۆكونە داخیل اولموش كاسوق/قازوق – لار بئله قبیله بىرلشمە لریندنیر. قوباندا آلتی قبیله بىرلشمە سى آلتی قازوق «آلتی قاسوق» آدلانمىشىدیر. بیزجە «قىزىل دۇيوشچو» ایله قازوق (قاسوق) قبیله بىرلشمە سىنن سوي و آد باغلیلیغی اولدوغوندا سۇزون ائتمولوزى سىنی قىسادا اولسا آچماق ایستە ییریک . قاس «قاز»- ین تورك دىللىرىندە، او سیرادان قیرغیز، ساقاي ، قوي بال دىللىرىندە «یوکسك لیك» ، «تپە» ، «اوجالیق» معناسی واردیر. اوندا قازوق «قاز + اوق - قاس + اوق» یوکسك ، اوجا اوخ دئمکدیر. گۇرونورکي ، قازوق «قاسوق» لار «قىزىل دۇيوشچو» و اونون منصب اولدوغو قبیله بىرلشمە سى کیمی پاپاقلاریندا اوجا اوخلار اولارمیش . سونرا گۇره جگیمیز کیمی قازوق (قاسوق) قبیله نین آدی «قىزىل دۇيوشچو» نون سوي کیملیگینی آیدینلاشdırماغا كۆمك ائده جکدیر. یئری گلمیشکن قئید ائدک کی ، پاپاقدا و یا گئیمین باشقا نوع لرینده اوخ شکلی چکدیرمک همده اوخون آیین (ریتوال) مراسیم لری ایله ده باغلی اولدوغونو گۇستریر (بو بارە دە سونرا بحث ائده جه ییک) . اوندا بئله چىخیرکی ، قازاق (قاسوق) لار و «قىزىل دۇيوشچو» نون منصب اولدوغو قبیله بىرلشمە لرینده عینی میفولوزى اینام ، عینی آیین مراسیمی وار ایمیش . بلکہ ده بو قبیله لر واختیله و یا سونرالار بىر قبیله بىرلشمە سىنن ترکیبىندە اولموشلار. سونرا گۇره جگیمیز کیمی «قىزىل دۇيوشچو» نون منصب اولدوغو ساقلارلا قازوق (قاسوق) لارین یاخینلیغی ائحتیمالی چوخ آغیلا باتاندیر. ایسیک کورفاندان تاپیلیمیش «قىزىل دۇيوشچو» مدنیتنی بعضی عالیمر لر ساق (SAK) مدنیتنی ساییرلار. لاکین آراشdırیجیلار ساقلارین اۇزونو تورك دىللى سایمیرلار. «قىزىل دۇيوشچو» مدنیتننن آراشdırیجیسی ك.آ. آکیشئو ده همین مدنیتنی ساقلارلا مخصوص ائدیر . لاکین آراشdırیجی ساقلارین تورك دىللى اولماسی حاققیندا بىر کلمه ده اولسون قئید ائتمیر. او اۇزوندن قاباق کی عنعنه نی ایزله ییر. «قىزىل دۇيوشچو» مدنیتنن سوي طالعینن آیدینلاشdırیلماسی اوچون بیز ساقلار حاققیندا بعضی مولا حیظه لریمیزی قئید ائتمک ایستە ییریک. بلیدیرکی ، ساق (ساک) لار اساسن موختلیف ترکیب لی قیل بىرلشمە سى اولموشلار. آنجاق گۇره جگیمیز کیمی همین موختلیف ترکیب لی قبیله بىرلشمە سى سىلسیله سىنن اساسیندا تورك دىللى قبیله لر دورموشلار. هئروودوت (اثرادان بئش یوز ایل اول) و ب. مولیف لرین شرقی سکیف آدلاندیردیقلاری ساقلار، آلتای، اورتا آسیا، قازاخىستان و سونرالار قافقازین موعین یئرلرینده، او سیرادان آذربایجاندا یاشامیشلار. ك.آ. آکیشئوین اسکی مولیف لره دایاناراق قئید ائتىدیگى کیمی

ساقلار اوچ بۇيوك سوي آددا مشهور اولموشلار. دئىيىلە نە گۆرە ساقلار ائرادان قاباق دۇرد - بئش اينجى عصر لردە احامنى حاكىمىتىنە موقتى تايغ ايميشلر. احامنى آبيدە لريندە ساقلار بئله tiqrahavd ساقلاري (بىز اوچلو پاپاقلې ساقلار)، xaomauarqa ساقلاري (xaom ايچكىسي حاضيرلايان ساقلار)، نهايت ، تياي - پارا داراي (دنىز آرخاسىنداكي ساقلار) آدلانىمىشلار و آراشديريجيلار تيقرا - paud ساقلاريني ortokaribant ساقلاري، xaomauarqa ساقلاريني ايسه آميورقيي ساقلاري آدلانىديريلار⁵⁴. هنرودوت تيقراخاود ساقلاريني "ortokaribant" آدلانىديري. ك.آ. آكىشئوين قئيد ائنديگى كيمي هر ايكي سۇزون معناسى بىزه شيش پاپاقلې لار دئمكىدير. آراشديريجي ك.آ. آكىشئو اينانديرماغا چاليشيركي ، يونان موليفينين تصوير ائنديگى ساقلارلا تختي جمىشددە شكلي حك اولونموش ساقلارين گئيمي عىندير⁵⁵ و موليف بئله قناعته گليركي ، شيش ، بىز پاپاق داها چوخ ساقلارا عاييد اولدوغوندىن اونلار تيقراخاود - شيش پاپاقلې آدلانىمىشلار⁵⁶. گۇروندويو كيمي ساقلارين هر اوچ سوي بىرلشمە سىنە ، قىيلە بىرلشمە سىنە اونلارين مشعل لرينە ، گئيم لرينە (پاپاق) و ياشادىقلاري يئره گۆرە دە وئرميشلر. بىزجه بو آدلارين هئچ بيري اونلارين اۇزلىرىن اۇزلىرىنە وئردىكلريدە دگىلدير. بوآدلار قونشولارين، ساقلارلا بو و يا باشقا شكىلدە باغلي اولانلارين وئردىك لري آدلادير. ك.آ. آكىشئو ساقلارين آدلارينين معناسىني بئله دقيق لشديرمگە چاليشير: «اولا بىلسين كي ميديياجا tigrā (اوخ) سۇزوندن يارانمىش "tiqrahaua" ائنوكونو حاققىنداكي يئني اىضاحيم بو مساله ني داها دا آيدىنلاشديراجاقدير، يعني tiqrahaua ساقلاري ، داها دقيق دئسك ، شيش پاپاقلې لار دگىل «اوخ شكىللي پاپاق قوبان ساقلار» آدلانىديرگىدير... گومان كي، ساقلارين و سكىف لرين هامىسي شيش پاپاق گئيميشلر، اوخ شكىللي پاپاق گئينلر ايسه يالنىز tiqrahaua ساقلار اولموشدور . ايره لي ده يازديق كي، ساقلارلا قوپولان آدلار قونشولارين، يادلارين وئردىكلري آدلادير. ساق قىيلە بىرلشمە سىنين آدينين ائتمولوگىيا سىني- سۇز آچىمىني آراشديرانلار، باشليجا ساق قىيلە بىرلشمە سىنە وئريلن آدلارا ديقت يئتميشلر. بو چوخ گرگ لي و علمي دويونون آچىلماسي اوچون دوغرو علمي يولدور. آنجاق بو چتين ، مرگب پروبلئمە يالنىز بئله يانشماقلا اونون تام ، دوغرو حل ائتمك اولماز. پروبلئمە بىر طرفلي يانشىلديغىنا گۆرە ساقلارين ، اونون نمايندە سي «قىزىل دۇيوشچو» نون سوي كىملىگى دقيق ، دوغرو موغىن لشمە ميشدير. ك.آ. آكىشئو ساقلارين "tiqrahaua" آدلانىمىسي اوخلا باغلايير. آخي "tiqrahaua" ساقلارا ميدييالي لارين قويدوقلاري آد دير و معناسي دا او دىلدە دير. دئيلن لردن بئله

⁵⁴- باخ: ك. آ. آكىشئو. گۇستريپلن اثرى ، صفحە 5

⁵⁵- يئنه اورادا ، صفحە 62.

⁵⁶- باخ: ك. آ. آكىشئو . گۇستريپلن اثرى، صفحە 63

چىخىر كى، مولىف لىر، آراشدىرىجىلار ساقلارنى ھىم بىز، شىش ، ھىمدە اوخ گۇرونوشلو پاپاقلنى دئىھ معنالاندىرمىشلار. بىز «قىزىل دۇيوشچو» نون ھانسى سويىا منصوب اولماسىن آيدىنلاشدىرماق اوچون «ساق» سۇزونو آراشدىرماغى مقصدە اوبىغون سايبىرىق . ساقلارنى كىملىگىنى موعىن لىشدىرماق اوچون ان ياخشى «منبع» ائلە ساق سۇزونون اۇزودور. «ساق» قىيلە بىرلىشمە سىنىن باشقا خالقلارداكى معنالارنى بىرگە ، ياناشى سۇزون اۇزو آراشدىرىلسا، اوندا دوغرو علمى نىتچە لره گلمك اولار. بىز، بلكە دورلو قىيل لردن عىيارت ساق قىيلە بىر لىشمە سى سىلسىلە لرىنىن تركىبىنى تشكىل ائدن بوتون قىيلە لرىن سويى كىملىگىنى آيدىنلاشدىرماق نىتىندە دگىلىك . بوردادا يالنىز «ساق» آدىنى داشىيان قىيلە بىرلىشمە سى سىلسىلە سىنىن سويى كىملىگى حاققىندا مولاخىظە سۇيلە يە جە بىك. بو پروبلئم چوخداندىر كى، دونيا توركولوقارىنىن ، سكىف شوناسالارىنىن، ايران شوناسالارىنىن دىقت مركزىندە اولموشدور. ساقىن كىملىگى پروبلئمىن آدىن آچىلماسى اسكى تارىخدە بىر سىرا جىدى پروبللمىن حللىنىن آيدىنلاشماسىنا تكان وئره جكدىر. يوخارىدا گۇردوك كى ، بلكە موعىن مودت ساقلارنى اؤز حاكىمىتى آلتىنا آلدىقلارنى ايران دىللى خالقلارنى ، يونانلارنى دىلىنە دايانانلار «ساق» لارىن آدى حاققىندا فىكىر سۇيلە مىشلر. بىزجە ساق (ساق) چوخ معنالى تورك دىللى سۇزدور. ساق سۇزو سا//سا و سا/ك كومپوننتلرىندىن عىيارتدىر، يادا ائلە ساق شكىلىندە ايشلمىدىشىدىر. سا//سا شكىلىندە دىلدە ياشامىش ، يادا «ق» سىس آرتىمى حادىئە سى قانونونا گۇره ساق شكىلىندە فورمالاشمىشىدىر. ساقداكى «ق» جمع شكىلچىسى دە اولار بىر . بئلە دىل حادىئە سىنە تورك دىللىرىندە راست گلمك اولور. مىثال اوچون بعضى دىللىردە ساغ/لام، ساق/ماق فوننتىك سىس لىنمە سى عوزىنە ، «سا» دىيلىر⁵⁷. دئمە لى، ساق- ىن ھىمدە «سا» وارىانتى اولار بىلرمىش.

سۇزو بئلە دە يارانار بىلر: ساقلار سا/ياي/ و اوق// اوخا تاپىنمىش و اونلارنى واسىطە سى اىلە آيىن كىچىرىمىشلر. ساق قىيلە سى اۇزونو تاپىندىغى سا/ياي و اوخ//اوق- ون شرفىنە سا + اوق (ياي- اوخ) آدلاندىرمىشىدىر . سا/ياي/لا اوق/اوخ/ دان مرگب سۇز ياراناركن «او» سىسى وورغوسوز قالدىغىندان دوشموش و «ساق» شكىلىندە بىچىلمىشىدىر. بئرى گلمىشكن قئىد ائدك كى، اسكى چىن يازارلارنى ساق//سا لارا، «سە» دئمىشىدىلر. ساقلارا، سە/سا/ دئىلمە سى مىسالە نىن آيدىنلاشماسىنا كۇمك ائدىر ، چونكى «سە» «سا» نىن فوننتىك وارىانتىدىر. دئمە لى، ساقلارنى ھىمدە سا/سە/ وارىانتى اولموشدور و بونلار عىنى معنالى سۇزدورلر. ساق- ىن «سا» «سە» فوننتىك وارىانتى قىيلە بىرلىشمە سى ، خالق آدلارىندا اۇزونو گۇسترمە سى بئلە بىر دوغرو اىل-سايارى قناعتە گلمە گە اىمكان

⁵⁷- باخ : و.و. رادلوو. گۇستىرلىن اثرى ، دۇرد جىلد دە، بىرىنجى حىصە، صفحە 217

ئۆزى كى ، ھىمىن سۇز اسكى دن تورك دىللى خالقلار ئىنتونىمىندە اىشتىراك
 ائتمىشىدۇر . اون دوققوزونجو عصرىن تارىخ چى - ائتنوقرافى ن.آ.آرىستوون بىر
 موشاھىدە سىنى انماق يئرىنە دوشىر. او، ياقوتلاردان بىر ائدرىن يازىركى ، ياقوتلار
 «... اسكى تورك طايفاسىنىن قالىقلاريدۇر. ھىمىن طايفانىن چوخ حىصە سى
 «ساقا» و يا «سا» آدلاناراق ھاچانسا غىرى تىان- شاندا ياشامىش ، نھايت ،
 ھىندوستاندا اۆز عۇمرونو باشا وورموشدور، غىرى تىان- شاندا ساياق⁵⁸ آدلانان قارا
 قىرغىز نىسلى كىمى ، يئنى سئىدە ايسە ساقاي قىبلە سى كىمى ايزى
 قالمىشىدۇر.» بو قئىد دن آيدىن اورلوركى ، ساك/آ//سا- لارلا ياكوتلار سوي كۆكە
 گۆرە يا عىندىرلر، يادا لاپ ياخىن قوھوم خالقلارديرلار. دوغروندان ياقوتلار كئچمىشە
 و ايندە اۆزلىرىنە ساخ/آ// ساق/سا دئىرلر. دئمە لى ياكوت خالقىنىن ايكى آدى
 ياكوت و ساق/آ//سا آدى واردىر. آشاغىدا گۆرە جگىمىز كىمى ياقوت و سا//ساقا
 آدلارنىن ايكىسى دە عىنى معناليدۇر. ياقوت خالقىنىن ايكى آدى اولماسى اونون
 سوي كۆكونو تشكىل ائدن قىبلە لىر آدلارنى ايلە باغلىدۇر. بونو آشاغىدا
 آيدىنلاشدىراجىق. بىر چوخ تورك دىللىرىدە سا//ساق-آ ھمە ياي دئىرلر. ساقاي ،
 شىكان ، كوماندىن ، شورلار ، آلتاي، توبا دىللىرىدە ، آباكان لىجە سىندە ياي سا//ساق
 دئىرلر. سا و اوخ سۇزونون اىشتىراكى ايلە بعضى خالقلار ، او سىرادان شورلار،
 آلتايلار، توبالار مەركب سۇزلىر ياراتمىشلار . بو خالقلار ناتورال دە بىمىشە واحىدى
 اولاراق اوقسا سۇزونو ايشلە تمىشلر. سونرالار پولادا اوقسا دئمىشلر. ل. پ.
 پوتاپوون دئدىگى كىمى اوقسا اوق//اوخ و سا - ياي سۇزلىرىن بىرلىشمە سىندىن
 يارانمىشىدۇر . دئمە لى، ساق//سا- لارنى آدلارنىن معناسى يادىر ، ياي نە اوچون
 قىبلە بىرلىشمە لىر ياي، اوخو اۆزلىرىنە آد قبول ائتمىشلر؟ بوخارىدا يايىن ، اوخون
 تورك دىللى قىبلە بىرلىشمە لىر سىلسىلە لىرىدە ، خالقلارنىدا مقدس لىگى
 حاققىندا بىر ائتىدىك و بىر سىرا تارىخى - افسانە وى، ائتنوقرافىك، بدىعى -
 مىفولوژى ماتىريالار داياناراق گۇستردىك كى، ياي، اوخ حاكىمىت، دۇلت علامتى
 دىر⁵⁹. سا//ساق - ي - ياي، ياي - اوخو اۆزونە آد قبول ائدن قىبلە بىرلىشمە سى
 سىلسىلە سى اونون مقدس لىگىنى ، آشاغىدا گۇستىرە جگىمىز كىمى مراسىملە
 باغلى لىغىنى گۇز قارشىسىنا گتىرمىشىدۇر. سا//ساق- ىن يادان باشقا بعضى
 تورك دىللىرىدە قووت ، گوج معناسىدا واردىر⁶⁰. دئىە سن «وا» ىن قووت ، گوج

⁵⁸ بىز ساياق دان بىر ائدە جگىمىزدن بورادا ھىمىن آدىن سۇز آچىمىنا توخونموروق. ساياق «سا» ياي و
 «ياق» تىكىنىدن عىبارتدۇر. «ياق» بىر چوخ تورك دىللىرىدە ھوجوم ائتمك ، دارتماق دئمكىدۇر. اوندا ساياق
 ھوجوم ائدن ياي ، يايى دارتان دئمكىدۇر. باخ: و.و. رادلوو. گۇستىرلن ائرى ، اوچ جىلد ، صفحە 247.

⁵⁹ بلكە دە يايىن ساق//سا- نىن حاكىمىت بلىرتىسى اولدوغو اوچون «سا» ھمدە وارلى، دۇلت لى (وار-
 دۇلت) معنالارنىدا يىە لىمىشىدۇر. (باخ: و.و. رادلوو. گۇستىرلن ائرى، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصە، صفحە

218

⁶⁰ باخ : و.و.رادلوو. گۇستىرلن ائرى ، دۇرد جىلد، بىرىنچى حىصە ، صفحە 218

معناسى اونون دۇلت ، حاكىمىت معناسى ايله سىخ باغلىدىر. بلكه ائله اونلار بىر بىرىدىن يارانمىشلار. مراسىملە باغلى ، قووت، گوج ، ياي و اوخ معنالى سا//ساق- ي اۋزونه دە قبول ائدن گوجلۇ، بۇيوك قووه يە مالىك قىبلە سونرا قىبلە بىرلشمە سى اولموشدور. ائله بونا گۇرە دە خاقانلار ي و يا تكىن لرى، بلكه دە بعضى بۇيوك شخصىت لرى دونيانىن دۇرد يۇنوندە واسساللار ي اولدوقلارنى بىلدىرمك اوچون ياپاقلارنىدا دۇرد دنە قىزىل اوخ (اوخ ھمدە واسساللىغىن بلىرتىسىدىر) داشىبىرمىشلار. بونا ان ياخشى مىثال «قىزىل دۇيوشچو» نون ياپاغىنداكي اوخلاردىر. «قىزىل دۇيوشچو» نون قىبلە سى اۋزونه سا//ساق - يايى - اوخو گۇتورن تورك دىللىدىر. «قىزىل دۇيوشچو» بۇيوك ، گوجلۇ دونيانىن دۇرد يونوندە واسسالى اولان دۇلتىن يا خاقانى ، يادا تكىنىدىر. يوخارىدا گۇردوك كى ، قازاق خالقىنىدا سوي كۇكوندە اىشتىراك ائتمىش قازوق//قاسوق- قاز//قاس+اوق//اوخ - لار (اوجا، يوكسك ، اوزون اوخلوقالار) اۋزلىرىنى اوجا اوخلو ائلاندىرمىشلار. (دئمه لى ، قىبلە لى ھم يايى ، ھمدە اوخو آد گۇتورموشلر. اونلار يايىن بۇيوكلوگونە ، اوخون اوچالغىنا، ساينىدا اھمىت وئرمىشلر، بلكه دە قازوق// قاسوقلار اوجا اوخلولار ساقلارىن بىر قولۇ، بىر سوي بىرلشمە سى اولموشدور . اگر بو ائحتىمالىمىز آغىلا باتاندىرسا، تارىخى حقىقتە اوپغون گليرسە ، قازوقلارلا ساقلارىن سوي كۇكوندە عىنى لىك، آزي - آزي قوھوملوق باغلار ي واردير. يايى-سا//ساق- ي اوخو آد قويمى عادتى تورك دىللى خالقلاردا اوزون عۇمورلو اولموشدور. ساق//سا- لارا قوھوم اولان بىر چوخ خالقلارنى سوي كۇكوندە دوران قىبلە لى، قىبلە بىرلشمە لرى اۋز سويلارنى ياي ائلاندىرمىشلار. مىثال اوچون شورلارنى سوي بىرلشمە لرى اۋزلىرىنى ياي ائلاندىرمىشلار. شورلارنى كويى قولۇ 53 ياپدان - سويدان ، قارقا قولۇ ايسە 40 ياپدان عىبارت ايمىش . گۇرونوركى ، اونلار واختىلە اۋز اولو بابالارنى ، يايلا علاقه لندىرمىشلر. محض ائله بونا گۇرە دە اونلار اون دوققوزونجو عصرە قدر اۋزلىرىنى كىملىگىنى بىلدىرمك اوچون قول چكرىن يايىن شكلىنى چكرمىشلر ائله گۇرونوركى ، بونا گۇرە دە ، آلتايدا بعضى تورك دىلى لىر اۋز تامغالارنى//دامغالارنى ياي ، يا - ياي گۇرتورموشلر و بو دامغلاردا يا- ياي دئىرمىشلر. تامقا شوبهە سىزكى ، ھمدە سويون، قىبلە نىن كىملىگىنى بىلدىرمك علامتى اولموشدور. اوندا آيدىنلاشىركى ، يا/ياي - سا ھمىن سوي ائحتىرام اولونورموش . بعضى تورك دىلى خالقلارنى ، او سىرادان ياقوت قىبلە بىرلشمە لرىنى بايراقلارنىدا يايىن شكلى اولارمىش . يايىن اوخون اسكى مراسىملە علاقه سىنى آراشدىران ل.پ.پ. پوتاپوو قئىد ائدىر كى ، يا/ياي شامانلىقلا//قاملىقلا سىخ باغلى اولموشدور. آراشدىرىجىيا گۇرە سون واختلاردا قدر داوول عوضىنە يايلا آيىن- اويون **ئويرمىشلر**. قام//شامان آيىنى ايلكىن ياي- اوخلا ايجرا ائدىليرمىش. قام اساسن روحلارنى مقصدىنى بىلمك اوچون اونلارلا «فارشىلاشاركن» ياپدان اىستىفادە ائدىرمىش. شامانلار ياي و ائله جە دە داوولو

پيس روحلارا قارشى يوندىلمىش و گويا ياي اينسانين دوشمىنى پيس روحلارا اوخو
 آتيرمىش. ياي- اوخون شامانلىقلا علاقه سى او قدر سىخ ايمىش كى، شامان
 داوولوندا آت توکو و رنگلى ، (اىحتىمال كى ، آغ ، سارى ، گۆي ، قىرمىزى) پارچالارلا
 بزه دىلمىش ياي - اوخ اولارمىش . ياي - اوخ يالنىز داوولدا دگىل ، قام// شامان
 گىيمىندە دە اۇز عكسىنى تاپىرمىش. اگر «قىزىل دۇيوشچو» نون پاپاغىنا اوخو
 تاخىرمىشلارسا، قاملارنىسا گىيملىرىنى كوره ك حىصه سىندە اون دنه ياي و اوخ
 «بابا» تىكىلمىش.

بعضى شامانلار ايسته پالتارلارنى ياي و اوخلوق (اوخ قابى) تىكىرمىشلىر ،
 آراشدىرىجىلارنى ، ائتوقرافلارنى دىگىنه گۆره اساسن بوتون شامانلارنى ، يا داوولوندا
 ياي - اوخون ، يادا پالتارنىدا شكلى و بعضن اۇزو اولورموش . بو دئىلن لردن آيدىن
 اولوركى ، اسكى دە ياي - اوخ همده پيس روحلارنى قوماق اوچون آينى مراسىمىندە
 ايشتىراك ائدن « آلت » ، « سىلاح » ايمىش . ياي - اوخون مراسىم لىرله و ائله جه دە
 مىفولوژى تفكوره علاقه سىنى ، تام آيدىنلاشدىرماق اوچون اونون باشقا بىر مىفولوژى
 كنىفىتى حاققىندا بعضى مساله لىر ياداسالماق گرك لىدىر . ل. پ. پوتاپوون
 آراشدىرماسىنا گۆره شامانلارنى، جادوگرلرنى جادو مراسىمى ياي - اوخلا اولوردو.
 جىغاتاي - اسكى اۇزىك جادوگرلرى ياي - اوخلا جادو ائدىرلمىش . ل. پ. پوتاپوون
 يازىركى ، ياي - اوخ اوشاقلارنى حىمايه ائدن اسكى اوماي اىلاھه سىنه عايىد ايدى.
 سايان - آلتايلاردا ياي - اوخ قادين اىلاھه سى ايله علاقه دار دىر . بىزجه ، بعضى
 خالقلارنى اولو بابالارنى اۇزلىرىنه آد قوباركن ياي - اوخون اىلاھى و سئهرلى قووه سىنى
 و اونون اومايلا ، قادين اىلاھه سى ايله باغلىغىنى نظره آلمىشلار. بو باخىمدان
 ساقاي خالق آدى دىقتى جلب ائدىر ساقايلارنى آدى دئيه سن « ساق » ياي + اوخ و
 « آي » تركىبىندىن عىبارتدىر . همىن آد داكى « آي » « پارآتماق » (سوزداواتى ، توورىتى)
 ياردىجى باشلانغىچ آنلايشلارنى وار. اونها ساق + آي ، ياردىجى باشلانغىچ ، ياي- اوخ
 ، يارادان - اوخ دئمكىدىر . بو ائتونىمدىن لاپ آيدىن اولوركى ، تورك دىللى خالقلار ياي
 همده ياردىجى كىمى باخىمشلار . دئمه لى ، يابىن اومايلا ، قادين اىلاھه لى ايله ،
 باشقا سۇزله دئسك ، ياراتماق باشلانغىچلارنى ايله علاقه سى تصادوفى دگىلدىر .
 قادين اىلاھه لى كىمى ياي- سا//ساق - ياي + اوخدا ياراتماق آنلايشلارنى ايله
 باغلى اولموشدور . اونا گۆره دە «ساق» لا آي - دان مرگب سۇز ساقاي - «يارادان
 ياي» (ياي - اوخ) معنالى سۇز يارانمىشدىر . ساقاشئن//شاقاشئن ساقاشئنلە
 بىرلىشركن « ي » سس دوشومو اولموش و مرگب سۇز ساقاشئن//شاقاشئن
 شكلىندە بىجىملىنىشىدىر. ساقاشئنلى لىر- شاقاشئنلى لىر ساقالارلا عىنى قىبلە
 بىرلىشمە لىر ايمىشلىر ، يادا اونلارنى قوهوم قولو اولموشلار . اگر گىرزى اوغلو فخرالدىن
 دە دە قورقودون اونونجو بويونون قهرمانلارنىن آدىنى دوز اوخوبورسا، اونها بىر « ساق »
 آدىنا همىن داستاندا راست گليرىك. او بويون قهرمانلارنىن آدىنى ساقاراق (سرك) ،

آكاراق (اكه رك) اوخوموشدور . اوندا «ساقاراق» آدي « ساق » لارلا باغلي اولور . ساقاراقين اؤتري سؤز آچيمي بئله اولور : بيزجه ، ساقاراق ايكي تركيب حيصه سيندن «ساق» و «آراق» - دان عيبارتدير . « ساق » قبيله آدي ، « آراق » ايسه بير چوخ تورك ديللرينده چوخ معنالي سؤز دور . « آراق » و اونو آريق (آذربايجان ديلينده «**عاري**» فونئتيك واريانتي وار) فونئتيك واريانتينين مقدس⁶¹ ، تميز ، پاك ، خئييرخاه ، ساق - ياي - اوخ خئييرخاه⁶² و... معنالاري واردير . اوندا ساقاراق - تميز ، پاك ، خئييرخاه ، ساق - ياي - اوخ دئمكدير . ساقلارين قارداشي آقاراتين آدي دا ماراقليدير . آق - اوچا ، «اولو» آراق - ين ايسه يوخاريدا معنالاريني وئرديك . اوندا آقاراق - اوچا اولو پاك دئمكدير . دئمه لي ده ده قورقود قهرمانلاريندان ايكي قارداش ساقاراق و آقاراق ساق اولموشلار وساق آدلاري (ساقاراق و آقاراق) تورك منشالي سؤزدور . گؤرونديوو كي مي ساق - لا باغلي سوي ، قبيله ، يئرآدلاري بير چوخ تورك ديللي خالقلاردا قديمدا ياييلميشيدير (ساق - آي ساقاشئن // شاقاشئن و س .) . توركمن لرده ايندي ده ساقلا باغلي « ساقار » آدي سوي آدي واردير . «ساقار» ساق و عار // ار كومپوننتلريندن يارانميشدير . ساق + عار // ار «ساق كيشيسي» آنلاميندا دير . دئمه لي ، ساق - ين تورك ديللي خالقلارين آدلاريندا ، يئر آدلاريندا چوخ ايشلنمه سي گؤستيريكي ، اونلار قوهوم خالقلار اولموشلار ، سوي كؤكلري بيردير . آذربايجانلي لاردا كي آر + ساق (آرساق) دا توركمن لر ين ساقار (ساق + ار) عيني معنالي آدلاردير . آرساق ساق كيشيسي ، ساق عار ، (ساق + عار) دا - ساق كيشيسي دئمكدير . بلكه بونلار عيني قبيله بيرلمشه لري اولموش آيري - آيري يئرلرده بيچيملنميشلر . يايين ، اوخون ميغولوژي ايناملارلا باغليغيني گؤسترن بير دليده ماراqli دير . آلتايلاردا ، توبالاردا نسيل جه شامان اولانلار گوجلوقام // شامان سايليرميشلار . بئله لري uqtukam آدلانيرميشلار . ل . پ . بوتاپوو uqtukam تئرمينين دوغرو اولاراق ائتمولوژي تحليليني وئرميشدير . اونون فيكرينجه uqtukam-ik-ok (اوق) و كام - شامان سؤزلريندن يارانميشدير و معناسيدا اوخلوقام دئمكدير⁶³ . اوخلوقام ديبركن شوبهه سيز يايين - اوخون گوج ، قووت معناسي گؤزقاريشيسينا گئيرميشدير . دئمه لي ، اوخلوقام گوجلوق ، بؤيوك ، جادو كئيفيت لي قام دئمك ايميش . بو دئييلن لردن بئله ائحتيمال ائتمك اولاركي ، ايلكين قاملارلا ، ايلكين قبيله آغ ساققاللاري عيني آدام اولدوقلاريندان اونلارين ياي - اوخلاري همده مراسيمده بير واسيطه رولونو اوينايرميش . همده دؤلت ، گوج بليرتيسي رمزي ايميش . دئمه لي ، « قىزىل دۇيوشچو » نون پاياغينداكي اوخ هم واسساللاري اولان دؤلتين ، همده قامليغين رمزي ايميش . بير آز بوندان قاباق قئيد ائتديك كي ، ياقوت خالقينين ايكي آقي ياقوت و ساق // ساغا آدي واردير . بو آدلارين چوخ ياخين علاقه سيني ايضاح ائتسك ،

⁶¹ - و . و رادلوو . گؤستريلن اثر ، بيرجىلد ، بيرحيصه ، صفحه 272

⁶² - يئنه اورادا ، صفحه 269

⁶³ - با خ : ل . پ . بوتاپوو . گؤستريلن اثر ، صفحه 74

اوندا بىرطرفدن ، «قىزىل دۇيوشچو» نون منصوب اولدوغو ساقلارن كىمىلىگى ، بىر طرفدن دە اونلارن ياقوتلارلا قازوقلارلا (قازاقلارلا) قوهوملوق باغلاري آيدىنلاشار . بئله ليكله دە ساقلارن «قىزىل دۇيوشچو» نون قبيله بىرلشمه سى سىلسيله سىنين تورك دىللى اولدوغونا داها گوجلوق حقيقتى دوغرو عكس ائتديرن بىر دىلده مئيدانا چىخار . قئيد ائتديك كى ، ياقوتلار اۆزلىرىنى ساغ/آ//سا و ياقوت آدلاندىرىلار . بىرسىرا منبعلره و عالم لره گۆره ياقوتلار اۆزلىرىنى ساغ/آ//سا⁶⁴ ، باشقالاري ايسه اونلاري ياقوت آدلاندىرىلار . بىزجه بو ادعا حقيقته اويغون گلمىر . فيكرىمىزى ايشات ائتمك اوچون بعضى مساله لري آيدىنلاشديراق. 1822 - جى ايلده يازى يا آلينمىش شجره آغاجينا گۆره ياقوتلاردا ايكي قول ، ايكي بۇيوك سوي وارمىش . گۆرونوركى ، چوخ اوزاق كنجىمىشده دە ياقوتلار ايكي فراتىيادان ، قولدان عىبارت ايمىشلىر . بو تورك دىللى خالقلارن ميفولوژى دوشونجه لري ، دوآل تشكىلات جمعيت قورولوشونا ekzoqamiya

*****

نىكاه قانونلارينا گۆره طبعى ، قانونى بىر حالدير . بللدىركى ، تورك دىللى خالقلاردا دوآل تشكىلات قورولوشو چاغىنى كنجىمىش و عاييله ekzoqamiya نىكاه فورماسينا اويغون ايدى . دوآل تشكىلات قورولوشونا و ekzoqamiya نىكاه فورماسينا گۆره قبيله لرىن ، قبيله بىرلمشه لري سىلسيله لرىنن كۆكۆ بىر حقا اكيذ قارداش و يا قارداش اولمالىدير . لاكىن اونلارن همده فرقلى جهت لري گۆزه چارپمالي ايدى . مئثال اوچون آغ قويون- قارقويون ، بوزاق - اوچوق قبيله بىرلشمه لري بئله تفكورله باغلى اولاراق اۆزلىرىنه آد قويوموشلار . بو آدلاردا « بوز » و « اوچ » ، « داغ » ، « قارا » آپرىلغى « اوق » لار ، « قويون » لار ايسه بىرلىگى بىلدىرمىشدير . بو آد قويما هم دوآل تشكىلات قورولوشو، ekzoqamiya نىكاه فورماسى . همده همىن قبيله بىرلمشه لري سىلسيله لرىنن ميفولوژى دوشونجه لري ، حياتى درك ائتمه لري ايله سىخ باغلىدير . بىزجه ياقوت و ساق قبيله بىرلشمه لرىنن ، خالقن آدى دا يوخارىدا آدى چكىلن قورولوشون قانونلاري ، تفكورو ايله علاقه دار يارانمىشدير . همىن قانونا ، تفكوره و يا اوندان يارانان عنعنه يه دايناراق ياقوتلارن بىر حيصه سى اۆزونو ساق/آ//سا- لار ، ديگرى ايسه ياقوت آدلاندىرمىشدير . بىر آز بوندان قاباق يازدىق كى ، هر ايكي آدىن بىرىنچى كومپوننتى عىنى معنالىدير . فيكرىمىزى آيدىنلاشديراق . بىزجه ، ياقوت - سوز ائتونىمى خالق آدى ايكي « يا » و « قوت » كومپوننتلرىندن عىبارتدير . « يا » بىرچوخ تورك دىللىرىنده اسكى دن توتوموش بو گونه قدر « ياي » سا/ساق// دئمكىدير . اون بىرىنچى يوز ابل ليگىن مولغى يوسىف بالاساقونلنون دىلىنده « يا » « ياي » دئمكىدير . اونون مشهور « قوتادقويلىك » اثرىنده اوخويرورق : « منىم بدنم اوخ ، اوره گىم يا (يا ي) تك اولدو » « اوغوز نامه » نىن اويغور وئرسىياسىندا يالنىز « يا » فوننتىك وارىانتى ايشله نىر . مئثال

⁶⁴ - باخ : ن. آ. آرستوو، گۆستىرلن اثرى، صفحه 329

اۋچون : «جيدا ايله ، يا (ياي) اوخلا ، قىلىنچ و قالخانلا يولا دوشدو». ل. بوداقوو آلتاي ، سىبىر تاتارلارنىن، و. و. رادلوو ايسه آلتاي ، تىلئوت ، ساقاي ، اويغور ، توبا لىئىد ، قوي بال ، قومان و ب. دىل و دىبالئكتلردە « ياي » ين « يا » فونئتيك وارىانتىنى قئىدە آلمىشىدىر . س. ا. مالوودا اسكى تورك دىللى آيىدە لردە اساسن ياي - ين « يا » يا فونئتيك وارىانتىنا راست گلمىشىدىر . بعضى موعاصىر تورك دىللىرىندە ، او سىرادان قارايم دىلىندە ياي عوضىنە ، "iAA" دئىيلىر. تورك دىللىرىندە بعضى سۆزلردە ، « ي » سس دوشومو- و « ي » سس آرتىمىي حادىئە سىي قانونى حال سايىلىر . بونا گۆردە «ياي» ينمى ، يوخسا «يا» ينمىي ايلكىن اولدوغونو موعىن لىشىدىرمك چتىن اولور . هر حالدا بو ايكي وارىانتىن ايكيسى دە كئچمىشىدە دە ، ايندى دە ايشلە لىر . ياقوت آدىنىن بىرىنچى كومپونئنتى « يا » فونئتيك باخىمىندان ساقا//سا/ياي/ ايله فرقلى اولسادا آنلام باخىمىندان ساق//سا/ياي/ ايله عىنىدىر . « يا » و ساق//سا/ياي « ياي » دئمكىدىر . بورادا بىر فونئتيك حادىئە نى دە قئىد ائتمك گرگلىدىر . قاباقچا قئىد ائدك كى ، « يا » و «سا» ياي « ين موختلىف قىيلە بىرلشمە لرىندە كى فونئتيك وارىانتىدىر . اىرە لى دە يازدىق كى ، ياكوتلار « يا » / ياي /- « سا » دئىرلر⁶⁵ . بللىدىركى ، بعضى تورك دىللىرىندە « ي » و « س » ايله باشلانان سۆزلردە ايلك سىسلىرىر- بىزىنىن عوض ائدىرلر . ائله يا كوت دىلى دە بئله دىلر دندىر . ياكوتلار « ياي » (فىيل) -1 « ساي «⁶⁶ « يابو » (باغلانمىش ، گىزلىتمە) ، « سايى »⁶⁷ « يايىق » 1 آرىق ، حال سىز ، بلکہ ، يابىدا بوراداندىر) « سايىق » 4 « ياغلا » - يا « ساعان »⁶⁸ « ياخا » - يا ، « ساغا »⁶⁹ « يال » 1 « سال »⁷⁰ « يالتي » يا (بعضى تورك دىللىرىندە تنىل) « سالتى »⁷¹ « ياما » (ياماماق) يا « ساما »⁷² « يامىر » (ياغمىر) -1 « سامىر » دئىيلىر بئله مىثالار ين سايىنىي آرتىرماق اولار⁷³ تورك دىللىرىندە كى بوفونئتيك حادىئە بئله بىرائحتىمال ائتمە يە امكان وئىرىكى ، ساقلاردا يا كوتلار كىمى بلکہ دە ، دى « ايله دئىيلىن سۆزلىرى « س » ايله دئىر مىشلىر . اوندا اوترى دە اولسا بىردىلىلىندە قئىدائىدك . ساقلاردا اسىراق سىراق آدم آدى وارمىش . تورك دىللىرىندە شىراق « شام « دنمكىدىر⁷⁴ اگر تورك دىللىرىندە « س » سىسىنىن « ش » ايله عوض لىمە حادىئە سىنىي گوزقارشى سىنا گتىرسك اوندا سىراق « شىراق » ين فونئتيك وارىانتىدىر . تورك دىللىرىندە « س » « چ » و « ي » سىسلىرى دە عوض لىرلر . اوندا بعضى تورك

⁶⁵ - باخ:

⁶⁶ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2006

⁶⁷ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2006

⁶⁸ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2011

⁶⁹ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2015

⁷⁰ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2015

⁷¹ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2036

⁷² - يئنه اورادا ، صفحە ، 2053

⁷³ - يئنه اورادا ، صفحە ، 2059

⁷⁴ - باخ : و . و . رادلوو . گۆستىرلىن ائرى . دۆرد جىلد ، بىرىنچى حىصە ، صفحە 1051

دىللىرىندە كى « چىراق » ، « سىراق » // سىراق // شىراق // شىراق فونىتىك
 ۋارىيانتلار ايمىشلىرى دئىيە سن آذربايجانين غربىندە كى شىراق چولودە بوآدلا علاقه داردىر
 (تورك دىللىرىندە شويا ، ساروق دئىمىشلىرى . بىزجە « ياروق » سۆزۈ « سىراق »
 سۆزۋايىلە عىنى سۆزۋون فونىتىك ۋارىيانتلاردىر . « ياروق » دئىمىشلىرى بىزجە « ياروق »
 سۆزۈ « سىراق » سۆزۋايىلە عىنى سۆزۋون فونىتىك
 ايسە شكىل چىدىر (مقاسىيە ائدىن . بىچ + آق ، اور + و س .) « ديار » بعضى تورك
 دىللىرىندە « ايشىقلى » ، « ايشىق بوراخماق » . « پارلاماق »⁷⁵ ، « يارباشىق
 لاندىرماق » ، « ايشىقلى اولماق »⁷⁶ و اونون « چارى »⁷⁷ (شور ، سآغاي و س .
 دىللدە) « ايشىقلى » . « چارىق »⁷⁸ ايشىقلى ، « چارىت » ، ايشىق لارندىرماق
 معنا لارى واردىر⁷⁹ « اي » ايله « ح » سىسلىرى تورك
 دىللىرىندە كى فونىتىك قانۇنلار گۆرە عوض لىنىرلىمىثال اوچون ، « يار - آ (اوجا ساحال
) بعضى تورك دىللىرىندە « چار » دئىلىرى بوفونىتىك قانۇنلار گۆرە « يار » (شط) بعضى
 تورك دىللىرى سر او سىرادان ساقلاىر « سار // سىر » دئىمىشلىرى . دئمە لى . سىر //
 شىر (سىراق // شىراق) لا . « ايشىق » ، « شوا » ، « ايشىقلى » ايشىق بوراخان
 « ديار // ياروق / » عىنى معالىدىر ، عىنى سۆزدور (شام معناسىنى سونرا
 قازانمىشدىر) . حقيقت لى سىس لىش بولدىلە تورك دىللىرىنىن فونىتىك قانۇنلارى ايله
 ساق دىلىنىن فونىتىك قانۇنلارى آراسىندا ياخىن لىق . عىنى لىك ، دوغمالىق آپ آيدىن
 گۆرونور . ايندى ايسە ياقوت سويونون ايكىنچى كومپونىنتىنە دىقت يىتىرك . آراشدىرما
 گۆستىرىكى . اسكى تورك دىللى خالقلار ، اوسىرادان آلتايلار
 اينانيرمىشلاركى ، « قوت » « اينسانلار مياىسى » ، « حىآت قووه سى » دىرە
 دداىلك يارادىچى » ، بللخ دە دئىمىروق (« حىآت ياردان » قووه) اولموشدور . آلتايلار
 اينانير مىشلاركى ، ياي اوچى خان تانرىسى دوغولان اوشآغا « روح » . « حىآت قووه
 سى » گوندىرىمىش « قوت » لىباغلى ايناملار تورك دىللى خالقلارنىن آن اسكى
 گوزوشلىرى ايله سىس لىشىر اسكى اينسانىن تفكور و نو دونيانى درك ائتمە سىنى
 آراشدىر انلار بئله بىرقناعتە گلەمىشلىرىكى اينسان اسكى دە روجلارنى مادي و غير مادي
 لر آراسىندا كسكىن فرق قويمور دو . e.taylor و سونرالار بىرچوخ آراشدىر يىخىلار بئله
 بىرفىكىر اىرە لى سورموشلر كى . اسكى اينسانلار بئله بىرفىكىر اىرە لى سورموشلر
 كى ، اسكى اينسانلار چتىن كى ، روحو غىرى - مادي تصور ائتمىشدىر . بعضى تورك

^{۷۵} - باخ : يئنه اوردا ، اوچ جلد ، بىرىنچى حصە ، صفحە ، 103

^{۷۶} - يئنه اورادا ، صفحە ، 120

^{۷۷} - يئنه اورادا ، اوچ جلد ، ايكىنچى حصە ، صفحە ، 1863

^{۷۸} - يئنه اورادا ، صفحە ، 1864

^{۷۹} - يئنه اورادا ، صفحە ، 1864

دېللى خالقلار اينانيردىلاركى . « قوت » گۆي ده كى سود گولوندىن گنير يلميش اوشاغين جانيدير . بئله بيرايىنام آيدىن لاشدىريركى .خالقلار قوتون - روحون جسمانى اولدو غو قنا عيىنده ايميشلر . بوقناعت آيدىن لاشدىريركى . قوتا اينام اونوهم لاپ اسكى لرله . همده ميفيك تفكورله باغلاير . قوتون قيرغير دېلىنده كى معنا لارى فيكر يميزى تصديق ائدىن توتارلى دليدىر .ك .ك . يوداخين يازير : « وقت بيرميف . تند قيرميرى رنگ ده حلمه شىك شئيدير ، گۆيا او . تند دو كدىن كولوموتويا دوشور و كيم كى اونوگوروسه اونا خوشبخت ليك گتيرر » قيرغيزلار دا قوت آچىقدان - آچىغا اونقندور . تانريدير . دئيبيله نه گۆره سون اوزن ايل ليكلرده قدر قيز غيز قوجالارى آراسيندا بئله بيرايىنام وارميش كى ، « قوت » اينسارى ، حثوانلارى . بلادان قوربور اونلار « قوت » و اينسان شكلىنده تصور ائتديكلرىدىن اونون هيكل جىيىنى قايرىب يانلاريندا گزدير ميشلركى ، پيس دن . بلادان قوتو سون . « قوت » حاققىندا دئيبىلن لردن آنلاشيلير كى « قوت » خوشبخت ليك . طالع خمئيرلى روح ، بيرشئىن كوكو ، حيات وسيع ، اينسان و حثوانلارى قورويان اينسان شكلى تانريدير . يا قونلارين اولوبالارى و بعضى قبيله بيرلمشه لرى اوز لرينه آد قوياركن ، « آد قوياركن ، « قوت » ون بو معنالارنى گوز قارشى سينا گتيرميش و همين سؤزو آدلاريندا ايستيفاده ائتميشلر . شوبهه سيزكى ، بئله بيرايىستيفاده ائتمه چاغين طلبى ، چاغين ايدئولوگياسى ايله باغليدير « قوت » مون معنا لارى گوز قارشى سينا گتيريلركن . « يا + قوت » و ن معناسى خوشبخت ليك گتيرن ، بلا دان پيس دن قورويان جان وئرن ، سوبون كوكو ، حيات وئريجى قووه (قادين باشلانغىچى ، قادين ايلاهه سىنى نظره آينميش (يارياي) دئمكدير . « قوت » سؤز بير چوخ تورك ديلى خالقارين ، او سىرادان قارقوت (قار+ قوت) بازقوت (بار+ قوت) و تئلنقوت (تئلين + قوت) اون قوت (اون + قوت) ، تان قوت (تان + قوت) ، مان قوت (مان + قوت) ، كيلين قوت (كيلين + قوت) ، اوپما قوت (اوپما + قوت) ، شان قوت (شان + قوت) و ب . آدلاردا ايشلنميشدير . بئله ميثاللارين سايىنى بيرآزدا آرتيرماق اولار . دئيبىلن لردن ده آيدىن لاشير كى ، ياكوتلا ساق / آ// سا آدلارنىن بيرنجى كومپو نئتلرى عيىن معنالى سؤزلردى ، « ديا » و ساق / آ// سا ياي دئمكدير . بيرجه ساغ / آ// سا- لار ياقوتلار واختى ايله عيىنى خالقين آيرى - آيرى قوللاريدير . دئيبىلن لردن آيدىن لاشدى كى . ياقوتلار // ساق / آ// سا- لار اوزلرينه ساقلار كيمي ، ياي // يا // سا- ي آد قويموشلار . يايى ، اوخو آدقويما شوبهه سيز كى ، چاغين تفكور واپله باغلى اولموشدور . يالنىز ساقلار دئيبىل ، ياقوتلار // ساق / آ// ساقالار ، اونوقلار ، يوزوقلار . اوچوقلار ، 53 يايلا ، 40 يايلا و ب . اوزلرينه ، يايى ، «اوخ » و آد قويملاشلار . دئمه لى ، يا 11 ياي -ي « اوخ » و آدقويما تورك ديلى خالقلاردا دونيا گوروشله باغلى اولموش و عنعنه كيمي چاغلار بويو داوام ائتميشدير . ساقلار ياقوت ، كازاق ، حثا آذربايجان و قافقازدا ياشايان بعضى تورك ديلى خالقلارين (سونرالار اونلار بعضى تورك ديلى خالقلارين (سونرالار اونلار قافقازدا

ياشميشلار) سوي كوكونده ده ايشتيراك ائتميشلر . ساقلاردا شخس آدي - سيراقدان اوتري بحث ائدركن اونون تورك ديللرينين فوننتيك قانۇنلارينا اويغون اولاراق بو و يا باشقا ديلده چيراق // شيراق شكلينه دوشدويونو قئيد ائتدك - اوشاقلاري حيمايه ائدن . هميشه يابي اوخلا . بعضن ده قايين آغاجي ايله (دونيا آغاجينين بلير تيسيدي ر) بيريگه تصور ائدلميش اومامي آنا Aiyynit هم ديل . همده ميفولوژي باخيمدان . ساقلارلار باغليدير . ايره لي ده ده ساق و يا قوت ديللرينده كي فوننتيك ياخين ليقدان بير- ايكي اورنك گتيردك . بوسكيلى دلييل لردن بيري ده Aiyynit (اوماي) ايلاهه سينين آدي و ميفولوژي سيماسي ايله باغليدير . Aiyythit. اوماي آنا ايلاهه سي گۆي ده ياشايان آيين آدلي تانري لاردان بيريدير . ياقوت ديلينين بۇيوك بيليجيسي را . ك . پنكار سكي « آيي » سۆزونو بئله ايضاح ائدير . « آيي - ي ، آي » داندير و اونون آلتايلاردا « يايو » (گۆرونوركي ، بورادا « ي » سسينين يا علاوه سي ويا دوشومو) (آيو) حادبته سي اولموشدور) با شقاآتورك ديللرينده فوننتيك واريانتلاريد وارد ير . لغت چي - بيلگين « آيي - اي » سۆزونون « tuoreNie.tuorceskoe ناچالو ، dobroe ، obw.ee.NAZivANie ، element تورور چئستوو ، «دوبرآتا » ، سوشئستو » (دوبريخ دوخوو ، olivetvor lowix sobo « ناچالا تورورچئستوا » ي دو برا دوبوق « svore.co3 Ate b چئلونوك و ب . معناالاريني وئرير، يئنه . ك . پنكارسكي آي - آي سۆزونون آيريجا معناالاريني سادالايير : آي - آي - نين trorit چتو ، coTBOr tb qociod سۆزداوات Atenb celoveka.xo3 qosiod Ytpanbatbss بوق وس .معنالاري واردير معاصر ياقوت ديلينده اي - آي - itrorit - يارآتماق co3 Atenb ، يارايجي دئمكدير آلتاي و اورتا آسيا ساقلاريندا آي - آي - يه آنا ايلاهه آدي كيمي راست گلينير . بعضي عاليم لر ناغلي اولاراق ائحتيمال ائديرلركي ، آي 1- آنا ايلاهه سي ايله اومامي آنا ايلاهه سي آراسيندا ميفولوژي ياخين ليق واردير . بيرجه تورك ديللي قليبه بيرلشوه لري ، اوسيرادان ساقلار واو ، قاريشلاشاركن ساقلارين آي - آي ايله باشقا تورك ديللي خالقلارين اوشاق ايلاهه لري بيرلمشميش مركب سۆزمامايي يارانميشدير . اوماي - ين قيسا ائتمورلوژي تحليلي بئله دير : او + اوما + آي تركيب لرinden عيارتدير . « او » تورك ديللرينده باجاريقلي ، قوت لي (موشيني) « اوما » « آنا ، آي - آي ايسه هم ياقجا ، همده باقوتجا يارادان اينسان يارادان ، خئير خواه باشلانغيج و س . دئمكدير . « او و اوما » بيلشركن « او » - نون بيري دوشموش ، « اوما » ايله آي - آي مركب سۆز ياراداركن « آ » سسلريندن بيريچي « آ » وورغوسۆز قالديفيندان يئريني ايكنيجي « آ » يا وئرميش و بئله ليكله اوماي شكلينده فورما لاشميشدير اوماي بعني باجاريقلي يارادان باجاريقلي خئير خواه باشلانغيج آنا دئمكدير . ساقلارين آي - آي ايله يا قوتلارين آي - آيي آراسيندا هم معنا ، همده ميفولوژي ياخين ليغي واردير . آخي دئيه سين ساقلارين آي - آي - ياقوت ديلينده هم آي - اي - آيي ، همده

Aii فوننتىك شەكلىدە ايشلنمىش عىني كوكلو ، عىني معنالى سۇزدور ئىري گلمىش كىن ياداسالاق كى ، قىچيا قلارىن يارادىلىشلا باغلى افسانە لرىندە اينسانلارنىن اولو باباسى آي آتام ، اولوننە سى ايسە آي – وا آدلانىر . بوراداكى « آي » لارىن عىني ايله و عىني زاماندا معىن فوننتىك دە يىشىك لىلكە (Ayii) ياقوت قىچاق (اوغوز) و بعضى تورك دىللىرىدە ايشنمىشدىر . آي – اك هم ساقلاردا . همده ياقوتلاردا ، قىچاقلاردا و باشقا تورك دىللى خالقلارنى بعضى لرىنىن ميفولوگىيا سىندا آنا اىلاھە . اوشاقلارنى قور وىان اىلاھە ايمىش . بئله بىر دىل و ميفولوژى علاقه دە ساقلارلا تورك دىللى خالقلارنى سوي عىني لىينى گۇسترن دىل لرنىدىر . ساق تكىنى . بلكە دە خاقانى ، « قىزىل دۇيوشچو » نون قىلىنجىنىن قبضە سى⁸⁰ پايغىنا بركىدىلمىش داغ گۇرونوشو ، اوخلار⁸¹ گونىه يى⁸² قىرمىزى رنگە رنگ لنىمىشدىر حتا دۇيوشچو نون آينا سىنىن يانىدا . بىرپارچا قىرمىزى رنگ تاپىلمىشدىر⁸³ « قىزىل دۇيوشچو » ط نون غرىبىدن تاپىلمىش بوتون ساخسى ، مىس قابلارنى مامىس قىرمىزى رنگە پارىلداد بلمىشدىر⁸⁴ پاپا قداكى كىچى جىك قوشلارنى قاناتى⁸⁵ قوش لك لرىنىن هامىس قىرمىزى رنگ دە دىر . اشىالارنى . كونىه يىن و ب . نسنە لرىن قىرمىزى اولماسى ويا قىرمىزى رنگ دە

رنگ لىمە سى ، قىبرىدە قىرمىزى رىگىن الماسى تصادوفى دئىلىدىر بلىدىر كى ، تورك دىللى خالقلارنى اينامىنا گۇرە قىرمىزى رنگ گونشىن بلىرتىسىدىرە رمزىدىر واو . پىسى ، بلانى قووور . قىر مىزى رنگ دە ، گونشىن بلىرتىسىنە ، علامتىنە همده ابدىتىن رمزى كىمى باخمىشلار غرىبە قوبولموش اشىالارى وس . شئىلرى قىرمىزى رنگ دە بويا ما قلا اسكى اينسان .

اينانرمىش كى ، همىن رنگ گونشىن بلىرتىسى اولدوغوندان بلانى ، پىسى قىبرىدن قوواجا قدىر اوزاقلاشدىر ا جاقدىر . گونشله باغلى رنگ ابدىتى تمثىل ائىدىيى اوچون همده خالقلارنى رنگى سايلىرىمىش . اوناگۇرە دە « دە دە قورقود » داكى به ي لىر . خالقلار قىرمىزى قافتان گنىر ، آلتون (قىزىل) بان ائوردە باشار مىشلار دئمه لى « قىزىل دۇيوشچو » نون قىرىنە قىرمىزى رنگىن قوبولماسى ، اشىالارنى قىر مىزى بويانماسى تورك دىللى خالقلارنى اسكى مفلوژى تفكور واپله سس لشىر . قىبرىدن « قىزىل دۇيوشچو » نون ، ايكى اوزويو تاپىلمىشدىر . بىرجه بواوزوك لردىبىرى اونون

⁸⁰ – باخ : ك . آ . آلىشئو . گوسترىلن اثرس . صفحە ، 41

⁸¹ باخ : ك . آ . آكىشئو . گوسترىلن اثرى . صفحە ، 26

⁸² ئىنە اوردە ، صفحە ، 47

⁸³ – ئىنە اوردە ، صفحە ، 31

⁸⁴ – ئىنە اوردە ، صفحە ، 31

⁸⁵ – ئىنە اوردە . صفحە ، 26

خاقان اولدوغونو ائحتىمال ائمه يه امكان وئير . بلليد يركي ، تورك ديللي خالقلارين يالنيز خاقانلاري نوغرا - اوزوك موهور - اوزوك تاخابيلر ميشلر . «قىزىل دۇيوشچو» ده مومور - اوزوك تا خديغي اوچو اونون خاقان اولماسيني ائحتىمال ائتمك اولار . همين اوزويون اوزه رينده باشيندا اون دنه للكمي ، سوخسا اوخ موجو مو (داماچوخ اوخ اوچونا اوخشاير) حك اولوندوغو آيدين لاشمير

بلكه ده بوللك ، يا يوخ اوچلاري هر بيرى بيرسويون ، قبيله يني ، قبيله بيرلشمه سينين بليرتيسيدير بوليرتيلرين (للك ، اوخ اوچلاري) خاقانين اوزويونده حك اولونماسي همين قبيله بيرلشمه سرينين بيرليني بيلدير ميشدير . اگر بو دئييلن سراغلا با تاندير سا اوندا «قىزىل دۇيوشچو» اون قبيله بيرلشمه سي سيلسيله سينين خالق آدلارينا راست گلمك اولور ميثال اوچون : او نوغ اونقوت و ب . «قىزىل دۇيوشچو» نون گوموش بوشقا بينين ايچينده يازي وادير . بويازي حاققيندا دورلو - دورلو فيكىرلر موجود دور . بعضي عاليم سريازيني تورك ديللي خالقلارين يازيسي سايرلار بعضي لري ايسته بويازينين بيرسيرا حرفلرينين - رونيك ها اسكي تورك الفباي (الفبا سينا اوخشار اولدوغونو ادعا ائسه لرده اساسن رونيك اولما ديغي فيكىرينده ديرلر هرچالدا يكي خط دن عيبارت يازينين ، «قىزىل دۇيوشچو» نون قيريندن تاپيلماسي گؤستيريكي ،

اونون منصوب الدور غوخاليقين آزي - آزي ائرادان بئش عصر اونجه يازيسي اولموشدور . «قىزىل دۇيوشچو» مدنيتين كيمه عاييد اولماسيني آيدين لاشد يران چوخ سايلي دليل لردن بيرى ده اونون پاياغينين تپه سينده كي قويون (داغ قويونو) ايله باغلي اولموش . گؤرونوركي ، سونرالارقويون داما چوخ معيشنه داخل اولدوقچا ، ائوحيوانلاري آراسيندا اساس ئيرتوتدقچا قويونا اينام گوجلنميش اونواساس اونقون ، حتا قديون اجداددا ايشتيراك ائدن زومورفيك اونقون كيمي قبول ائديلميشدير . teleutAriN ou4-Ci سويو

قويونو اوزلرينين سوي باشي اجدادي سايميشلار . قويونا تاپينما اگر دوآل تشكيلات قورولو شونون اوزوايله باغلي دئييلسه ، اوندا او همين قورولوشدان درحال سونرا يارانميش اينامدير . چونكي آغ قويون ، قارا قويون قبيله بيرلشمه لرينين اوزلرينه بوآدي قويمالاري دوآل تشكيلات قورولوشونون ميفولوژي دوشونجه لري ، تفكور واپله سيخ باغليدير تكرر ائديريك : بو آدقويما اولاييلسين كي ، يا دو آل تشكيلات قورولوشونون تفكور وندن يادا همين قورولوشون قانونلاريندان دوغان عنعنه دن يارانميشدير . حئيوان ، بيتكي آدي قويما عادتي ، عنعنه سي اينسانلارين توتتميك باخيشلاري ايله باغليدير . بلليديركي ، توتتميك باخيش ميفولوژي تفكوروبن آن درين ، اسكي قاتلاريندان بيريدير . دئمه لي ، قويونا اينام آن درين قاتين محصولودور . يوخاريدا قئيد ائتديك كي . اوغوزلا باغلي تاريخي افسانه نين ويغور وئرسياسيندا اوغوز قاغان اوغلانلارينا آغ وقارا قويونو اونقون وئير . گؤرونوركي ، بوزوقلارين ، اوچو قلارين اونقونلاري آغ ، قارا قويون ايميش . بو اونقون بيرچوخ تورك ديللي قبيله لرين اونقونو اولموشدور . قويونا تاپينمانين ايزلرينه

آذربايجان « ساياچي » مامىنلارنىدا ، ئىلە جە دە سىپىردە و اونون اطرافىندا ياشايان خالقلاردا ايندى دە راست گىلمك اولار . tei اطرافىندا ياشايان خاقاسلار ال – آياقدان اوزاقتا kuze- meNqirX قوبون مكلينين يانيندا تاخيل بيجيمينين قورتارماسي ايله علاقه دار حئوان كسيب بۇيوك مراسيم (خاقا سجا توي) كئچيرير ميشلر نه اوچون ياشالاري – ابدى سائيلان قوبون ميكلينين

يانيندا مراسيم كئچيرير ميشلر ؟ چونكي quze- meNqir ياشاريلغين ، ابديلين بوللوغون آرتيمين رمزي . بليرتيسي ايميش . اسكي تورك ديللي خالقلاردا بئله بيرايانم وارميش كي . اينسان ميكلينده همين اينسانين ، حئوان ميكلينين اوزونده ، يانيندا همين حئواني روحو ياشايارميش . بونا گۇره دە ميكل لري ياشاري . ابدى 4uze- meNqir (كيمي) سايرميشلار دئيه سن ، آيدن لاشدي كي ، چوخ آلمانين ، آرتيمين ، بوللوغون ، گوجون ، قووه نين اونقونو اولان قوبون ، « قىزىل دۇبوشچو » نون پاياغينين لاپ تپه سينه نييه بركىدلميشدير . گوجون دە رمزي اولدوغونا گۇره « قىزىل دۇبوشچو » نون پاياغينداكي آرخار – قوبون ساكت ، لاكيس نه يي ايسه مدافيه ائدن وضعيتنده دور موشدور قوبو نون بوخاريداكى ميفيك سجيە لري نظره آليئاراق سوي كوكون اجدادي سايلميشدير . ئىله بو ميفولوژي سجيە لرينه گۇره دە اونو آن اوچادا بركىت ميشلر آرخارين . قوبونون لاپ اوچادا بركىد يلمه سي اونو گۇستىريركي ، تورك ديللي ساق // سا – لار قوبونا آغ قوبونلار قارا قوبونو لار وب . كيمي تاپينميش ، قوبون اولنارين باش زومورفيك اونقونو اولموشدور اينديه قدر دئيلن لردن آيدن لاشيركي ، « قىزىل دۇبوشچو » نون منصوب اولدوغوخالقين ساقلارين تفكور و ، حياتي درك ائتمه سي . حياتا باخيشي باشقا تورك ديللي خالقلارين ميفولوژي ايناملاري ايله يا عينيدير ، يادا چوخ ياخيندير . آراشديرما آيدن لاشديردي كي . ياي // يادئمك اولان سا / ق /// سا اسكي تورك ديللي خالقلارين حياتيندا بۇيوك رول اوينا ديغيندان اونون تفكور ونده ideyAiNtA اوزونه گوركملى يئتر توتموشدور . ساقلار اوز آدلاريني بيرچوخ تورك ديللي خالقلار كيمي سا / ق // سا- يايپدان

گوتورموشلر . ياي // يا دئمك اولان سا / ق /// سا- ياي بيرچوخ تورك ديللي خالقلارين آدلاريندا يا مستقل ، يادا بيرتركيب كيمي ايشتيراك ائتميشدير . بيرچوخ خالقلارين . خصوصي له ياقوتلارين ، قازاقلارين ، آذربايجانلي لارين سوي كوكونده ايشتيراك ائدن ساقلار تورك ديللي اولموشلار بئله ليكله ، تورك ديللي سا / ق /// سا- لار و اولنارين ، قازا اكلارين آذربايجانلي لارين سوي نيز بوخالقلارين دئيل . بيرچوخ خالقلارين مدنيتي ايله قارىشي ليقلي علاقه سي وارميش و عموم دو نيامدنيئين اينكىشافيندا بۇيوك رولو اولموشدور